

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PİYASA DÜZENLEMELERİ: 1500-1700 İSTANBUL KADI SİCİLLERİNDE NARH UYGULAMALARI

Altuğ Murat KÖKTAŞ¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu, yürüttüğü provizyon ilkesi gereği Avrupa'da yaklaşık üç yüz yıl hüküm süren merkantilist politikaları uygulamamış aksine yurtiçindeki malların bolluğuna yönelik politikaları teşvik etmiştir. Bununla birlikte, ekonomiyi tamamen serbest bırakmayarak toplumun mal ve hizmetlere erişimini kolaylaştırmak adına, piyasaya düzenleyici müdahalelerde bulunmuştur. Söz konusu müdahalelerin önde gelenleri arasında yer alan narh sistemi, fiyatların olağan şartlarda belirlenmesine imkân bulunmayan dönemlerde, ekonomik hayatın işleyişine devlet eliyle yapılan en önemli müdahale olarak değerlendirilmektedir. Çalışma, 1500-1700 yılları arasında İstanbul'da görülen narh sistemi uygulamalarını konu edinmektedir. Araştırmada kullanılan kadi sicilleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi tarafından yayınlanan sicil kayıtlarından elde edilmiş ve günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Çalışma sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun narh sistemine büyük önem verdiği belirlenmiştir. Bu bağlamda özellikle buhran ve kıtlık dönemlerinde fiyatların sıkı bir biçimde kontrol edildiği, fiyat tespitlerinde ilgili tüm kesimlerin dikkate alındığı, sisteme aykırı uygulamaların engellendiği ve cezalandırıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Narh, Kadi Sicilleri, Düzenleme.

Jel Kodları: B11, H29.

MARKET REGULATIONS IN OTTOMAN EMPIRE: OFFICIALLY DECREED PRICE (NARH) IMPLEMENTATIONS BETWEEN 1500-1700 IN KADI REGISTRIES OF ISTANBUL

Abstract

Ottoman Empire, by the provision principles it followed, did not implemented the mercantilist policies which has been prevalent in Europe for three centuries, on the contrary, promoted the policies toward the abundance of domestic goods. At the same time, it was engaged in market regulatory activities to facilitate access to the goods and services not freeing the economy. Officially decreed price system (narh), as one of the major interferences, is considered the most significant interference by the government in the functioning of economic life in the times when the prices cannot be determined by the normal conditions. The topic of the study is the system of narh implemented between 1500 and 1700 in Istanbul. The kadi registries used in the study were obtained from the registries published by Turkish Religious Foundation Center for Islamic Studies and were translated into modern Turkish language. The study concludes that Ottoman Empire placed great importance to the narh system. In this context, particularly in the times of crisis and scarcity the prices were controlled strictly, on fixing the prices all relevant parties were taken into account, the opposing practices were hindered and persons involved in it were punished.

Keywords: Ottoman Empire, Narh, Kadi Registries, Regulation.

Jel Codes: B11, H29.

¹ Yardımcı Doçent, Niğde Üniversitesi, e-posta: altugmuratkoktas@nigde.edu.tr - Niğde Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Niğde.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı ekonomi politikaları üzerine yapılan incelemelerde, yöneticilerin temel olarak serbestiyeti referans aldığı, gönüllü mübadeleyi ve girişimciliği desteklediği görülmektedir. Yeni fetihlerde, fetholunan yerlerin ekonomik hayatı ile birlikte neredeyse vergi yapısının dahi değiştirilmediği ve bölgenin kadim yönetim anlayışına saygı duyulduğu ileri sürülebilir. Osmanlı yönetim zihniyeti, Avrupa'da 15. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında hüküm süren ve kapitalist üretim anlayışının erken dönem evresi olarak belirtilen merkantilist politikalardan habersiz olmakla birlikte bu tarz bir müdahale anlayışını da benimsememiştir. İmparatorluk dâhilinde ekonomik faaliyetlerin küçük esnaflar tarafından gerçekleşmesi nedeniyle ticaret, para kazanma arzusu, servet birikimi ve bunun kendisini yeniden üretimi gibi insana özgü güdülerin, Osmanlı insanında gelişmediği ve bu özellikleriyle Kanuni döneminden sonra, İmparatorluğun yeniden ortaçağlaştığına yönelik tartışmalara rastlanmaktadır. Nitekim gemilerle uzak diyarlara gidip ticaret yaparak altın ve gümüş benzeri değerli madenlerin elde edilmesi hiç düşünülmemiş ve böyle bir faaliyetin de kazanılacak sevaplara engel olacağı benimsenmiştir. Yönetim katının önem verdiği temel iktisat politikası olarak yalnızca tebaanın iâşesinin sağlanması ya da bir diğer deyişle provizyon ilkesi ile harcamaların finansman karşılığının bulunması yani fiskalizmin hayat bulmasıdır.

Yürütülen provizyon politikası gereği Osmanlı yöneticileri, Avrupa'da katı bir biçimde yürütülen merkantilist politikaları uygulamak bir yana, merkantilist önermelerin tam tersi politikalara imza atmıştır. Ülkede mal bolluğu için ithalat desteklenmiş, ihracat ise genel olarak engellenmiş ya da yasaklanmıştır. Bu durum ülke kaynaklarının yoğun olarak söz konusu malların ihracı kapsamında yurt dışına gitmesine neden olmuş, fetihlerin durması ve gaza malının ortadan kalkmasıyla birlikte İmparatorluk bir daha geri dönülemeyecek bir mali buhrana doğru sürüklenmiştir. Özellikle tımar sisteminin bozulmasının askeri yapı üzerinde meydana getirdiği olumsuz etki, fetih peşinde koşan bir yapının, olanı savunan ya da geri çekilen bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur. Yöneticilerin fiyat devrimi ya da sanayi devrimi gibi gelişmelerin yol açtığı sorunları anlayamaması ve yaşanan tüm iktisadi sorunlarda para değerinin düşürülmesi ya da yeni vergiler konulması gibi klasik çözümlerin sürdürülmesi sorunları daha da kronikleştirmiştir. Tağşiş yani para değerinin sıklıkla değiştirilmesi fiyatlar genel seviyesinin bozulmasını beraberinde getirmiş, mali yapının bozulması ise sonuç olarak ekonomik sistem ile birlikte toplumsal hayatı olumsuz yönde etkilemiş ve yaşamın temel ihtiyaçlarının erişilebilirliği güçleşmiştir.

Ekonomik sorunların, provizyon ilkesine zarar vermemesi amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen en önemli müdahale araçlarından biri de narh sistemidir. Temel olarak ortaçağda görülen fiyatların devlet tarafından kontrol edilmesini sağlayan söz konusu sistem, Doğu'dan Batı'ya birçok ülkede yaygın olarak uygulanmış ve fiyatların suni olarak yükselişini önlemeyi amaçlamıştır. Buhran dönemlerinde malların stoklanarak karaborsacılığa neden olması veya maliyetin çok üzerinde fiyatlandırma yapılarak aşırı kâr elde edilmesi ve halkın bu yolla zulme uğraması, narh sisteminin temel gerekçeleri arasında yer almaktadır. Tağşişlerden sonra çıkarılan narh defterleriyle de piyasanın yeni fiyatlara intibakı düzenlenmiş ve yine bunun dışında uygulamalara izin verilmemiştir. Sonuç olarak ekonomik hayatı devlet eliyle düzenleyen narh sistemi, günlük hayatın önemli bir yapı taşı oluşturmıştır.

Mal ve hizmetlerin fiyatlarının yanı sıra ölçülerinin ve kalitesinin de denetlendiği narh sisteminin genel olarak kadılar tarafından yürütüldüğü bilinmektedir. Muhtesib denilen kişilerle birlikte kadınların sistemi yürüttüğü, aksi davranışları cezalandırdığı, çeşitli faaliyetlere yönelik izinleri verdiği ve bütün bu işlemleri mahkeme sicillerine kaydettiği görülmektedir. Çeşitli mahkeme kararlarının yanı sıra narh sistemine ilişkin kayıtların kadı sicillerinde yer alması, dönemin ekonomi politikalarının anlaşılması hususunda araştırmacılara eşsiz bir kaynak teşkil etmektedir. Dolayısıyla kadı sicilleri araştırması, aynı zamanda çalışmanın özgün yanını ortaya koymaktadır. Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet müdahalelerinden biri olan narh sistemini konu edinmektedir. 1500-1700 yılları arasında İstanbul'da görülen narh uygulamaları, kadı sicillerinde yer alan mahkeme kayıtları kapsamında araştırılmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü, ilgili dönemde Avrupa'da görülen

ekonomi politikalarını, ikinci bölümü ise aynı döneme ilişkin Osmanlı ekonomi zihniyetini incelemektedir. Üçüncü bölümde narh sisteminin teorik ve pratik temelleri araştırılmış, nihayet son bölümde İstanbul'da narh sistemi uygulamaları, kadı sicilleri kapsamında ele alınmıştır.

I. AVRUPA EKONOMİSİ ve İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Dokuma üretimi, Avrupa'da kapitalist yöntemlerle yapılan ilk üretim türlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Kumaş tüccarlarının ham yünü satın alarak, üretim aşamalarında ücretli işçi çalıştırması ve daha sonra üretilen ürünü satması, kumaş tüccarlarının sermaye biriktirmesine neden olmuştur. 13. yüzyılın sonuna doğru Floransa kumaşlarının Avrupa'nın en iyi kumaşları olmasıyla birlikte bütün Akdeniz'e ihraç edilmesi, İtalyan tüccarlarının güçlenmesine ve sonuç olarak tüccar loncalarının kurulmasına yol açmıştır. Söz konusu loncalar belirli bir ürüne yönelik üretim ve satış süreçlerini gerçekleştirmiştir; çalışma saatleri, atölyede çalışacak işçi sayısı ve hammadde miktarı gibi koşulları belirlemiştir (Weisner-Hanks, 2014: 58-59). Esnaf loncalarının, kentlerin ekonomik düzeni üzerinde egemen olduğu bu dönemde bütün sınıai grupların zamanla sahip olduğu tekeli sonuna kadar kullanarak, loncaların her türlü rekabeti engellemeleri zamanla daha da ileri gitmiş ve her mesleğin yalnızca ayrıcalıklı bir grubun tekelinde olması gerektiği düşüncesiyle birleşmiştir (Pirenne, 2009: 231).

Avrupa ekonomisinde meydana gelen gelişim nüfus artışını da beraberinde getirmiştir. Nitekim 1300 yılında Avrupa nüfusunun yaklaşık seksen milyon olduğu hesaplanmış, kıtlık, veba ve diğer hastalıklar sonrası 1500'lere gelindiğinde yüz milyona yükselmiştir. Nüfus artışı, yiyeceğe olan talebi arttırmış ve böylece fiyatlar genel seviyesi hızla yükselmiştir. Örneğin hububat fiyatlarının 1450-1620 arasında Avrupa'da dört ila yedi kat arasında artış gösterdiği ve sonuç olarak refahın giderek kutuplaşarak ekme için ayaklanmalara ve diğer şiddet olaylarına neden olduğu görülmüştür². Örneğin 1585 yılında Napoli belediye meclisinin somunların küçüleceğini fakat fiyatının değişmeyeceğini ilan etmesi sonucu halk, bir belediye meclis üyesini öldürmüş, cesedini parçalayıp evini yağmalamıştır (Weisner-Hanks, 2014: 285-286). 15. yüzyılda İngiltere'nin dünya dokuma pazarına egemen olmasıyla birlikte koyunların özel otlaklarda otlatılmasına imkân sağlayan çitleme hareketi, yoksul kırsal kesimin kentlerde yerleşmeye zorlandığı 16. yüzyılda doruğa ulaşmıştır (Hunt, 2002: 40-43). Hükümetlerin, loncaların, ticari şirketlerin ve kilisenin yoğun olarak tarifeler ve kontroller uygulayıp ihracatı teşvik ederek ekonomiyi genişletme yönündeki çabaları, daha sonra merkantilizm olarak anılan ve yaklaşık üç yüz yıl sürerek Avrupa'da egemen olan bir iktisat öğretisine dayandırılmaktadır (Gray, 1956: 65).

16. yüzyılda zanaatkarların; atölyelerin, aletlerin, hammaddelerin sahibi olduğu ve bağımsız küçük ölçekli girişimci olarak faaliyet gösterdiği zanaat türü sanayi yerini büyük oranda eve iş verme sistemine bırakmıştır. Sonuç olarak çalışanlar, tüccara artık ürününü değil, yalnızca emek gücünü satar hale gelmiştir. Sistemin uzmanlaşma sayesinde verimlilik artışını sağlamasının yanı sıra gemi yapımında³ ve denizcilikte ortaya çıkan teknik ilerleme sonucu nakliye maliyetlerinin düşmesiyle birlikte söz konusu dönem, Avrupa tarihinde çürüyen feodal düzen ile yükselen kapitalist sistem arasındaki ayrımı gösteren bir sınır olarak ifade edilmektedir (Hunt, 2002: 39-43). Özellikle Amerika'dan Avrupa'ya uzun süre devam eden değerli maden akışının ticarete meydana getirdiği teşvik edici güç, tüccarların ve yönetimlerin dikkatini bu madenlere çevirmiş ve değerli maden miktarını artırmaya yönelik politikaların geliştirilmesine yol açmıştır (Galbraith, 2010: 42). Kristopf Kolomb'un 1502 yılında Jamaika'dan gönderdiği bir mektupta "*Altın harikulade bir şeydir! Ona*

² Alman Köylüler Savaşı (1524-1525) ile İngiltere'deki Kett İsyanı (1529) söz konusu olaylara örnek olarak gösterilebilir (Weisner-Hanks, 2014: 287).

³ 17. yüzyılın sonuna doğru Hollandalıların rüzgâr ile çalışan ve yumuşak ağaçlardan yapılan fluyt isimli uzun ve altı düz olarak inşa ettikleri gemiler aracılığıyla Avrupa'da gemilerin üretimini ve işletimini oldukça ucuzlatmıştır (Weisner-Hanks, 2014: 309).

sahip olan her kimse, arzu ettiği her şeyin efendisidir. Altınla ruhları cennete sokmak mümkündür” (Roll, 1942: 61; Marx, 1979: 203) biçiminde ifade edilen düşünce, dönemin iktisat politikasının da bir yansımasıdır.

Genel olarak külçecilik de denilen merkantilizm erken dönemi, 15. yüzyılın ortalarından başlayarak 18. yüzyılın ortalarına kadar süren ve Batı Avrupa’da ödemelerin giderek para ile yapılmaya başlaması nedeniyle altın ve gümüş külçe sıkıntısının yaşandığı ve bu nedenle artan ticaret hacminde kullanılacak paranın yeteri düzeyde bulunamaması sırasında ortaya çıkmıştır. Külçeci politikalar olarak tanımlanan söz konusu düşünce, altın ve gümüşün ülkeye akımını sağlarken, ihracatını yasaklayarak metalleri o ülkede tutmaya yönelik uygulamaları da beraberinde getirmiştir (Hunt, 2002: 47). Örneğin John Locke’a göre *“altın ve gümüş, bir milletin taşınır zenginliğinin en dayanıklı, en sağlam kısmı olup, bu metalleri çoğaltmak, bu bakımdan, milletin siyasal ekonomisinin en büyük amacı olmalıdır”* (Smith, 2010: 457). Çünkü *“altın ve gümüşün bize sağladığı yaşama olanağını nesnelere sağlayamamaktadır. İki büyük ve sadık dosttur bunlar ve bütün insanların ihtiyaçlarını karşılarlar”* (Montchrétien, 1889: 241’den aktaran: Denis, 1973: 117).

“Merkantilizm” kavramı ilk kez Marquis de Mirabeau tarafından 1763 yılında “Kır Felsefesi” isimli çalışmasında, ekonomik sistemi etkileyen dönemin iktisadi fikirlerini tanımlamak üzere kullanılmıştır (Ekelund ve Hébert, 2014: 47). Lionel Robbins’e göre, Adam Smith ve Mirabeau tarafından ticaret ya da ödemeler dengesinin sağlanması, ihracatın teşvik edilmesi, ithalatın engellenmesi ve uluslararası ticaretin düzenlenmesine ilişkin politika önerileri için kullandıkları merkantilizm kavramı, asıl olarak 1776 yılından itibaren Adam Smith ile ünlenmiştir. Adam Smith, söz konusu uygulamaları, “Merkantil Sistem⁴” olarak tanımlamış ve uygulamaların bu kapsamda yaklaşık yüz yıl tartışılmasına neden olmuştur (Robbins, 1998: 46). İtalyanca tüccar anlamına gelen “mercante” kelimesinden türeyen ve genel olarak “Tüccar Kapitalizmi”, “Kolbertizm” (Colbertism), Kameralizm⁵ ya da “Merkantil Sistem” gibi isimlerle anılan merkantilizm (Blaug, 1985: 10), uygulandığı bölgelerde farklı anlamları olmakla birlikte özünde gelişmek ve zenginleşmek için modern devletin mevcut olan her yasal, idari, askeri ve düzenleyici aygıtı kullanması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. *“Zenginliğin kaynağını dış ticarete gören”* (Mun; 1895: 7) söz konusu politikaların tamamı, ekonomik kaynakları güçlendirme üzerinde durmakta ve sonuç itibarıyla ticaret dengesinin lehe çevrilmesi suretiyle ülkenin ticari rakiplerine karşı yönlendirilmiştir (Davies; 2006: 566; Staley, 1989: 9). Nitekim bu durumu Alman merkantilist yazar Johann Joachim Becher *“birilerine mal satmak her zaman onlardan mal almaktan daha iyidir, çünkü mal satan her zaman belirli bir avantaj sağlarken, alan kaçınılmaz olarak zarar görür”* biçiminde özetlemektedir (Roll, 1942: 62). Thomas Mun ise bu düşüncüyü *“daha fazla hazine elde etmek için her zaman bu kuralı dikkate almalıyız; yabancılara, onların mallarını tükettiğimizden daha fazla mal satmalıyız”* ifadesiyle desteklemektedir (Mun, 1895: 7).

İngiltere’de John Hales’un 1549 yılında yazdığı “İngiliz Krallığında Kamunun Refahı Üzerine İnceleme” isimli eseri İngiliz merkantilizminin ilk eserlerinden biri olarak kabul edilirken, Fransız Antoine de Montchrétien’in 1616 yılında tamamladığı ve dünyada ilk kez Ekonomi Politika Kitabı başlığını taşıyan eseri merkantilist düşüncüyü konu edinmektedir. İspanyol merkantilistleri arasında 1588 yılında, altının ülkeden dışarıya çıkışını önlemek için Krala Andıç’ı yayınlayan Ortiz, İtalya’da prens Borromeo’nun sekreterliğini yapan Botero ile Kalabriyalı bir hekim olan Serra, altın ve gümüş rezervlerini artırmanın yolları üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır. Fransa’da Barthélemy Laffemas ise 1602 yılında “Altın ve Gümüşün Krallık Dışına Çıkarılması Hürriyetinin Tanınması Gereği ve

⁴ Adam Smith’in Ulusların Zenginliği isimli çalışmasının, dördüncü cilt birinci bölümü “Of the Principle of the Commercial, or Mercantile System” başlığını taşımaktadır (Smith, 2010: 455). Bu bölümde Smith, merkantil sistemin iktisat politikalarını şiddetle eleştirmiştir. Benzer biçimde J.M.Keynes, “Genel Teori” isimli eserinde, 1923 yılında klasik okulun bir öğrencisi olarak yazdığı bir bölüme atf yaparak merkantilizmi *“korumanın beceremeyeceği tek bir şey varsa, o da işsizliği tedavi etmektir... Sağlayacağı mümkün olan ihtimal dışı avantajlar temelinde oturan korumayla ilgili kimi argümanların basit bir cevabı yoktur. Ancak, en kapsamlı ve en kaba şekli içinde korumacı politikaların yapmış olduğu hata, işsizliği tedavi etme iddiasıdır”* ifadesiyle eleştirmektedir (Keynes, 2010: 284).

⁵ Alman devletleri ile Avusturya’da yaklaşık üç yüz yıl süren merkantilist düşünce “Kameralizm” olarak isimlendirilmektedir. Almancada kamer, “krallık hazinesi ya da hazine odası” anlamına gelmektedir. Bir çocuk şarkısında bu durum şu şekilde anılmaktadır;

“Kral hazinesinde para sayıyordu, Kraliçe bahçede bal ve ekmek yiyordu” (Robbins, 1998: 36).

Bizdeki Değerli Madenleri Koruyup Yabancılarinkini Bize Çekmenin Yolları ve Çareleri Üzerine İnceleme” isimli eserini yayınlamıştır (Denis, 1973: 102-106). Thomas Milles (1550-1627), Gerard de Malynes (1586-1641), John Wheeler (1553-1611), Edward Misselden (1608-1654), Lewis Roberts (1596-1640), John Locke (1632-1704), Henry Rice Vaughan (1622-1695), Sir William Petty (1623-1687), Gregory King (1648-1674), Charles D’Avenant (1656-1714), Sir Josiah Child (1630-1699), Sir Dudley North (1641-1691), Nicholas Barbon (1640-1698), Jean Bodin (1530-1596), Jean Baptiste Colbert (1619-1683), Bernardo Davanzati (1529-1606) ve Antonio Genovesi (1712-1769), literatürde merkantilist yazarların önde gelenleri arasında kabul edilmektedir.

İnsanların mutluluğunu zenginliğe, zenginliğiye çalışmaya dayandıran merkantilist düşünce, temel olarak zenginliğin gelişmesi üzerinde durmuştur. Ticareti ve dolayısıyla tüccarı, toplumda herkesin üzerine koyarak, onların kâr peşinde koşmalarının övgüye değer olduğunu savunan merkantilist yazarlar⁶, zenginliği artırmanın en önemli aracı olarak da ticareti görmektedir. Nitekim tüccar şehirlerinde, büyük tüccarların yalnızca yönetimde etkin olmadıkları, yönetimin bizzat tüccarların kendisi olduğu ileri sürülmektedir (Galbraith, 2010: 39). Üretilen değerın satışı için gereken pazar, tüccarın daha kârlı gördüğü uzak ülkelere ulaşabilmesine bağlı olduğundan, söz konusu pazarların ele geçirilmesi ise ancak devlet desteğiyle mümkündür. Diğer yandan ticaretin gelişmesi, tedavüldeki para miktarına bağlı olduğundan, paranın mümkün olduğu kadar, değerinin değişmez bir satın alma gücüne bağlı olarak bollaşması gerekmektedir. Tedavüldeki paranın fazlalığıyla birlikte, uzak ülkelerle yapılan ticaret üzerinden zenginlik de artacaktır. Sonuç olarak ortaya çıkan refah, devletin giderek daha maliyetli olan savaşları finanse etmesini kolaylaştıracak ve bu yolla devlet güçlenecektir (Denis, 1973: 113-116). 1664 yılında Ticaret Kurulunun açılış konuşmasında “*Paranın bolluğu, devletin gücünü, artırmıyor mu? Kralımız lütfedip, Fransa’nın doğal gücüne, endüstri ve ticaret sanatının üretebileceği gücü eklemelidir. O zaman Fransa’nın büyüklüğü ve gücü olağanüstü bir tarzda çoğalacaktır*” ifadesiyle Jean Baptiste Colbert bu düşünceyi desteklemektedir (Pietre, 1997, 224’den aktaran: Hamitoğulları, 1982: 66). Özellikle malikâne sisteminin çökmesi ve ulus devletlerin yükselişiyle birlikte merkantilist düşünce, ulusal refahın ve gücün artırılmasına yönelik fikirleri geliştirmiştir. İtalyan yazar Machiavelli’nin “Prens” (The Prince) isimli ünlü eserinde, yöneticilere güç ve zenginliği artıracak ekonomi politikaları üzerine öğütler verdiği görülmektedir (Landreth ve Colander, 2002: 47).

Ülkenin ticaret dengesinde bir fazlalığın ortaya çıkarılması üzerinde duran merkantilist politikaların önemi, Hales tarafından şu şekilde açıklanmıştır:

“Yılda yüz bin pounddan daha fazla bir tutarı, gerçek değeri bu kadar olmayan nesnelere satın almak için harcadığımızı düşünüyorum. Biz bu nesnelere satın alarak, yabancı işçilere iş buluyoruz. Bu yolla paramızın yağma edilmesine, hammaddelerimizin ülkemizden çıkarılıp, yabancılar için bir fırsat oluşturmasına izin veriyoruz. Daha sonra ise onların, bizim ürünlerimizle meydana getirdikleri malları, yine biz satın alıyoruz” (Hales, 1929: 64-65).

Diğer yandan bir kavram olarak merkantilizmin tek bir tanımının olmamasının yanı sıra homojen bir özünün de bulunmadığı düşünülmektedir (Eren, 2011: 47). Heckscher’e göre iktisat tarihinde korumacı politikalarla ulusal gücü birleştiren bir “evre” (Roll, 1942: 62) biçiminde tanımlanan merkantilizm, dönemin devlet adamları, sivil görevlileri, maliye ve iş dünyası ile tüccarlar gibi birbirlerinden tamamen farklı gruplara üye olan yazarların, kendi aralarındaki iletişimin hiç ya da çok zayıf olmasına rağmen, çeşitli temel argümanlara sahiptir. Philipp Wilhelm von Hornick (1638-1712) tarafından, 1684 yılında yayınlanan dokuz maddeli manifestoda, merkantilizm olarak bilinen iktisadi düşünce, aşağıdaki gibi özetlenmektedir (von Hornick, 1684’den aktaran: Ekelund ve Hébert, 2014: 47; Gray, 1956: 93-94) :

⁶ Örneğin İsveçli İktisat tarihçisi E. Heckscher (1879-1952), “*tüccarın çıkarlarına hizmet ve itaat etmenin, ulus devletin doğal eğilimi*” olduğunu ileri sürmektedir (Galbraith, 2010: 43)

Altuğ Murat Köktaş

1. Ülke toprağının tamamı tarım, madencilik ve üretim için kullanılmalıdır,
2. Üretilen nihai mallar, hammaddelere göre daha değerli olduğundan, ülkedeki tüm hammaddeler, yurtiçi üretimde kullanılmalıdır,
3. Çalışan nüfusun artışı, teşvik edilmelidir,
4. Tüm altın ve gümüş ihracatı yasaklanmalı ve yurtiçindeki tüm para tedavülde tutulmalıdır,
5. Tüm yabancı mal ithalatı olabildiğince caydırılmalıdır,
6. İthalatı kaçınılmaz olan mallarda ise değişimde altın ve gümüş yerine, ülkenin ürettiği yerli mallar kullanılmalıdır,
7. İthalat, mümkün olduğu kadar, üretimi yurt içinde yapılabilen malların hammaddeleri ile sınırlandırılmalıdır,
8. Altın ve gümüş elde etmek amacıyla, ülkenin ürettiği mal fazlasının yabancılara satışı için olanaklar araştırılmalıdır,
9. Ülke içinde yeteri miktarda ve uygun düzeyde üretilebilen malların ithalatına izin verilmemelidir.

Thomas Mun tarafından ileri sürülen politika önermeleri ise Mun'un ölümünden sonra oğlu tarafından yayınlanan "Dış Ticaret Yoluyla İngiltere'nin Zenginliği" isimli eserinin üçüncü bölümünde on iki temel başlık altında yer almaktadır. Buna göre Mun:

"Boş arazilerin tarıma açılmasını, ithal mallarda tüketimin azaltılmasını, ihraç mallarında yabancı ülkelerin ihtiyaçlarının gözetilmesini, ihraç edilen malların İngiliz gemileriyle taşınmasını, ulusal servetin tüketiminde tutumlu olunmasını, komşu denizlerde (Hollanda) balıkçılığın geliştirilmesi ve rekabet edilmesini, İngiltere'nin bir ticaret merkezi haline getirilmesini, uzak ülkelerle ticarete önem verilmesini, malların yanı sıra paranın kendisinin ihraç edilmesini, ihraç mallarında gümrük yükünün fazla olmamasını ve üretime daha fazla önem verilmesini" savunmaktadır (Mun, 1895: 9-17).

Mun, yukarıda zikredilen çalışmasıyla Adam Smith tarafından ayrı bir yere konulmuş ve merkantilizmin kutsal kitabı olarak tanımlanmıştır. Smith'e göre Mun çalışmasıyla "yalnızca İngiltere'nin değil, diğer tüm ticaret ülkelerinin, politik iktisatta temel yapı taşı olmuştur" (Smith, 2010: 461). Sanayileşmenin ülke zenginliği için katkısını ise "...doğal ürünler, bize sanayi ürünleri kadar kâr getirmemektedir. Örneğin bir demir madeni, maden ocağı olarak büyük bir öneme sahip değildir. Ancak, onun kazılarak çıkarıldığını, taşındığını, alınıp satıldığını, askeri malzemeye ve ağır toplara, silaha... ve... çapa, civata, çivi, nal ve benzeri ürünlere dönüştürüldüğünü düşünürsek, elde edilmesi mümkün kârın ne kadar büyük olacağı anlaşılacaktır" ifadesiyle açıklamaktadır (Mun, 1895: 17).

Kolbertizm olarak da anılan Fransız Merkantilizmi, esas itibarıyla XIV. Louis'in Maliye Bakanı olan Jean Baptiste Colbert (1619-1683) tarafından ileri sürülen politika uygulamalarıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Söz konusu uygulamalara ait ipuçları, Colbert'in mektuplarında görülmektedir. 1664 yılında yazdığı bir mektupta:

"Bir ülkenin büyüklüğünü ve gücünü, o ülkedeki para bolluğu belirler. Bütün Avrupa'da dolaşan para miktarı sınırlıdır. Memleketimizdeki para miktarı açıktır ki, ancak diğer ülkeler aleyhine arttırılabilir" ve "... bu parayı krallık içinde, çıkışını engelleyecek ve bireylere bundan yararlanma olanağı verilmek suretiyle korunabilmelidir. Bu sonuçları, sadece ve ancak ticaret sağlayabilir" (Clement, 1861: 239'dan aktaran: Hamitoğulları, 1982: 66) ifadesiyle Colbert, dış ticaretin önemini vurgulamaktadır.

Merkantilist doktrinin başlıca özelliği, ekonomide devlet müdahalesinin yaygınlığıdır (Roll, 1942: 62). Birçok ülkede merkantilist yazarlar tarafından ileri sürülen politika önermelerinin yaygın bir biçimde uygulandığı görülmüştür. İspanya, külçeci sınırlamaları en uzun süre uygulayan ülke olmuş ve altın-gümüş ihracına ölüm cezasını vermiştir. İngiltere’de Doğu Hindistan Şirketi’ne tekel hakkı verilmiş ve her seyahatte altı ay içinde, aynı değerde ithalat yapması şartıyla 30.000 £ düzeyinde altın ve gümüş ihraç etme ruhsatı verilmiştir. Tekellere ek olarak Hollanda dışında bütün Batı Avrupa ülkeleri, dış ticarete kapsamlı düzenlemeler getirmiştir. İngiltere ihracatı desteklemek için vergi iadesi ve para yardımlarında bulunmuş, hammaddelerin ülke içinde tutulması amacıyla ihracat vergisi koymuştur. 1563’te çıkarılan Zanaatkârlar Yasası ile eski loncaların işlevleri devlete aktarılmıştır. Sanayi işçilerinin eğitimi, çalışma koşulları ve iş gücünün çeşitli meslek gruplarına ayrılmasında merkezi denetim sağlanmıştır. Koyun, yün, iplik ve yünlü kumaş gibi bazı malların ihracatı ise tamamen yasaklanmış, ithalata yüksek vergiler getirilmiştir. Dış ticarete İngiliz gemilerinin kullanılması için 1651 ve 1660’ta İngiliz Denizcilik Kanunları çıkarılmıştır (Hunt, 2002: 47-49; Staley, 1989: 8-13; Screpanti ve Zamagni, 1993: 23-27). Fransa’da XIV. Louis döneminde lonca denetimleri bir sisteme bağlanmış ve merkezileştirilmiştir. 1581, 1597 ve 1683’te yayınlanan kararnameler ile loncalar hem kentlerde hem de kırsal alanlarda zorunlu hale getirilmiştir. Kapsamlı kalite kontrol önlemleri yasalaşmış ve kanunların yerel düzeyde uygulanması için müfettişler atanmıştır. 1669 yılında endüstri mahkemeleri kurulmuştur. Yabancı işçiler dâhil kimsenin yurtdışına çıkışına izin verilmemiş ve sıkı bir biçimde denetlenmiştir. Colbert zamanında eyaletler arasında mevcut gümrükler kaldırılmış ve bunların yerine tek bir gümrük tarifesi uygulamasına geçilmiştir. Dış ticaret ile ilgili tekel hakkına sahip şirketler, Hollanda ve İngiltere’deki özel kesim uygulamalarının aksine devlet desteği ile kurulmuştur (Hamitoğulları, 1982: 61-72; Savaş, 2000: 160-163). Bütün bu korumacı politikalar, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiş, Adam Smith’in söz konusu uygulamaları eleştirmesiyle birlikte yoğun olarak tartışılmaya başlamıştır. Diğer yandan Avrupa’da yeşeren ve üç yüz yıl kadar hüküm süren merkantilist politikaların, Osmanlı İmparatorluğu’nda nasıl algılandığının yanı sıra ekonomi politikaları üzerindeki yeri, çalışmanın konusu ile ilgisi bakımından ayrıca incelenmeye muhtaçtır. Bu bağlamda izleyen bölümde, Osmanlı İmparatorluğu’nda mevcut ekonomi politikaları ve merkantilist düşünce karşısındaki yeri ele alınmaktadır.

II. 16. ve 18. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA EKONOMİ POLİTİKALARI

İktisadi düşüncenin din ve ahlak kapsamında evrimi ile ilgili çalışmalar yapan Prof. Dr. Sabri Ülgener’e göre, dünya ticaret yollarının Akdeniz’den Atlantik kıyılarına kaymasıyla birlikte, bölgede sermaye ve teşebbüsün Batı limanlarına yönelmesi, Akdeniz ve Yakın Doğu’nun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu’nun da alinyasını tayin etmiştir. Osmanlı devlet erkânının Akdeniz’i yeniden canlandırmaya çalışmaları⁷ ise dönüşü olmayan gidişi durdurmaya ve değiştirmeye yetmemiştir (Ülgener, 1981a: 22). Diğer yandan 16. yüzyılın ortalarından itibaren fütuhat ya da bir diğer deyişle “gaza malı⁸” döneminin bozulması ve toprağın iltizama verilmesi, ekonomik gelişmeyi olumsuz

⁷ Sabri Ülgener, Yavuz Sultan Selim’in yangına yetişir gibi acele tarafından Mısır seferi, basit bir fetih hırısından çok, adım adım gerilemekte olan Akdeniz ticaretini kontrol etmek için stratejik bir geçiti elde etme çabası olarak ifade etmektedir (Ülgener, 1981a: 22). Benzer biçimde Niyasi Berkes de Osmanlıları Mısır’a indiren etkinin, Yakın Doğu ve Doğu Akdeniz’i arkadan kuşatan Portekizlilerin ilerlemesi olduğunu düşünmektedir. Hatta Selim’in altının ve ticaretin merkezi olan Hindistan’ı zapt etme düşüncesinde olduğu, karadan bunun mümkün olmadığını söyleyen Piri Paşa’ya ise Süveyş’ten bir kanal açmayı planladığını söylediği belirtilmektedir (Berkes, 2013: 140-152).

⁸ “Gaziler oraları, adalet ve insafla aldılar. Ganimet malı ile zengin oldular” (Oruç Beğ Tarihi, 1972: 31). “Gaziler kâfir ülkesine kolayca geçip/Pek çok kâfir sarayını boş hale getirdiler, Süleyman Rumeli’ne gelince/ Gazilerin ibrîğundan şerbet akmaya başladı, Ellere pek çok altın ve gümüş aldı / Fakirlik, düşkünlük gitti ve hepsi kendinden geçti” (Aşık Paşazade Tarihi, 2003: 108).

etkilemiş⁹ ve devlet hazinesini zayıflatmıştır¹⁰. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa tarafından yazılan Tarih-i Cevdet'te, III. Selim zamanındaki (7 Nisan 1789-29 Mayıs 1807) para ihtiyacı şu şekilde dile getirilmiştir:

“Devletin para sıkıntısına bir çare bulunamadığından, denize düşen yılanın sarılır kabilinden... Felemenk'ten on beş bin kese akçe borç alınması düşünüldü... Akçe darlığı öyle korkunç bir hal almıştı ki, değil Felemenk'ten veya İspanya'dan, bunlar ne de olsa bir devletti, Fas hâkiminden, hatta Cezayir ve Tunus ocaklarından bir borç alınması düşünülmüş, onlara da başvurulmuştu. Fakat her yerden para yerine özür dileme mektupları geliyordu” (1972: 321-322).

1580'lerde yaşanan parasal şoklarla birlikte uygulanan taşı¹¹ politikaları, kısa süreli bir iyileştirme uygulamasından başka bir fayda sağlamamıştır (Sayar, 1986: 67, 159). Nitekim *“bu uygulamanın, ticari işlemlerin gerçek değerler üzerinden yapılması nedeniyle, para ayarının düşürülmesi, halka zarar vermiştir”* (Tarih-i Cevdet, 1972: 181). 1585'te (III. Murad dönemi) para değerinin ayarlanması için piyasadan gümüş akçelerin toplatılarak, nominal değerleri değiştirilmeden, daha ince ve hafif akçelerin basılması¹² sonucu fiyatlar yükselmiş ve halk pahalılıktan, idareden ve padişahın¹³ şikayetçi olmuştur. Bu dönemde yeniçeriler ilk kez başkaldırarak, sarayı basmak çüretinde bulunmuşlardır (Sayar; 1978: 111).

Bütün bu gelişmeler karşısında Tanzimat'ın ilanına kadar Osmanlı iktisadi düşüncesinde modern iktisada dair herhangi bir gelişmenin yaşanmadığı, ulemanın dış dünyadaki değişmelere pek önem vermediği¹⁴ ve bunun da ötesinde 1880'li yıllara kadar Avrupa'dan herhangi bir iktisadi bilgi akışının gerçekleşmediği bilinmektedir¹⁵. 1729-1875 yılları arasında iktisat, hukuk ve siyaset bilimi üzerine yayınlanan eserlerin, toplam yayınlar içindeki payı %0.79 olup, 1852'den 1899'a kadar yayınlanan iktisat kitabı ise yalnızca ondur (Sayar, 1986: 31-61). Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen yanı başında yer alan Avrupa'da ortaya çıkan ekonomik gelişmelerden ve bunun iktisat düşüncesi üzerindeki etkilerinden habersiz olduğu görülmektedir. Esas itibarıyla Osmanlı'nın Viyana önlerine geldiği sıralarda, batıya ya da batılılaşmaya ihtiyacının olmadığı, kapalı bir toplum olarak asırlarca kendisine yettiği ve bu nedenle Avrupa'ya gözlerini kapattığı¹⁶ ileri sürülmektedir¹⁷ (İnalçık, 2003:

⁹ *“Bu hakir vezaretimde, hazineyi karışık ve noksan buldum. İrad masraf ile beraber olmuştu. Bazen yetişmeyip, taşrada mevcut olan eskiden verilirdi. Bu durum ihtilale sebebiyet vereceğinden irad, masrafa galip gelmelidir. Kul taifesini çoğaltmamak gerekir”* (Lütfi Paşa Asafnamesi, 1991: 35).

¹⁰ İmparatorluğun en ihtişamlı dönemi olan I. Süleyman döneminden (30 Eylül 1520-7 Eylül 1566) yalnızca elli altı yıl sonra IV. Murad'ın çülusunda (1622) Valide Sultan'ın ulufesiz kalan ordunun hoşnutsuzluğunu gidermek için altın ve gümüş takımlarının büyük bir kısmını para bastırmak üzere darphaneye gönderdiği bilinmektedir (Morawitz, 1978: 5).

¹¹ Piyasada dolaşan paraların gümüş miktarını düşürerek ya da bunların altın ve gümüş değer oranlarını bozarak, çok sayıda ayarı düşük parayı ortaya çıkarma usulüne para taşı denilmektedir. Bu uygulamanın amacı ise hazineye gelir sağlamak ve açıkları kapatmaktır (Berkes, 1969, 160).

¹² Daha önce 0.61 gram olan akçenin gram içeriği, bu tarihte 0.34'a gerilemiştir (Pamuk, 2013: 88).

¹³ III. Murad'ın rüşvet alan bir padişah olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre İsfendiyar oğullarından Şemsi Paşa, padişaha 40.000 düka altın rüşvet verdiğini, padişahın bunu kabul etmesini ise imparatorluğun çökeceğine dair bir alamet olduğunu söylemektedir (Sayar, 1978: 111; Peçevi Tarihi, 1999: 8). III. Murad'ın ve dönemin Sadrazamı Sokollu'nun bazı İngiltere'ye verilecek kapitülasyonlar için yine “hediye” adı altında rüşvet aldığı bilinmektedir. Bu nedenle Naima'nın çağdaşı olan Sir James Porter *“Türklerin gerçek tanrısı, altındır”* demektir (Berkes, 2013, 185-190). Peçevi ise III. Murad'ın veziri olan Sinan Paşa'nın bol bol mal ve para harcayarak makam elde ettiğini yazmaktadır (Peçevi Tarihi, 1999: 64).

¹⁴ I. Ahmet'in, Osmanlı klasik dengelerini bozan 1585 krizi nedeniyle, buhrandan çıkış yolları araması üzerine, Şeyhülislam Mehmed b. Sadeddin'e bozukluğun nedenini sorması karşılığında aldığı cevap, *“bana ne bundan”*dır (Atay, 1983: 148). Batı karşısında geri kalmışlığın temel nedeninin din mi olduğu sorusu üzerine ayrıntılı bilgi için; Sabri F. Ülgener (1981a), *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der: İstanbul.

¹⁵ Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her alanda Avrupa'nın gerisinde olduğu düşünülemez. Ahmed Cevdet Paşa, bu durumu şu şekilde örneklendirmektedir: *“Sultan Süleyman Han Hazretleri, İstanbul'da para vermeyenler için darüş-şifa inşa ederken, Avrupa'da bir kimse çıldırma, altına şeytan girmiş diye ateşe atılıp yakılmak gibi vahşi bir âdetin henüz terk olunmadığı söylenir”* (Tarih-i Cevdet, 1972: 286).

¹⁶ *“1640 yılına kadar hiçbir Osmanlı tarihçisi, Batılı yazarların Osmanlı Devleti üzerine neler kaydettiklerini dikkate almamıştır. Belki ilk kez, Peçevi İbrahim Efendi, “acaba kâfirler kendi tarihlerinde I. Süleyman'ın başarılı savaşlarını nasıl yazmışlardı” diye merak ederek, Macar tarihçilerine başvurmuştu”* (Sayar, 1986: 95).

¹⁷ *“İmparatorluk yöneticileri, dünyayı fethedebileceklerine inanıyor, yabancıların gözlerini kamaştıran bir ihtişam ortasında sonsuza dek sürecek bir imparatorluktan bahsediyorlardı”* (İnalçık, 2003: 51).

51). Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa süreli idari ve askeri yükseliş devri tamamlandıktan sonra yeniden "ortaçağlaştığı"¹⁸ savunulmaktadır (Ülgener, 1981a: 24). Bu düşünce Halil İnalçık tarafından "Osmanlı, modern ekonomik sorunları anlayamıyor, Ortadoğu devletinin geleneksel formüllerine bağlı kalıyordu"¹⁹ (İnalçık, 1995: 56) ifadesiyle desteklenmektedir. Niyazi Berkes İslam ve Osmanlı Hocalarının "Lâ mülke illâ bi'r-ricâl, ve lâ ricâle illâ bi's-seyf, ve lâ seyfe illâ bi'l-mâl, ve lâ mâle illâ bi'r-raiyye, ve lâ raiyye illâ bi'l-adl"²⁰ zincirlemesi ile özetlenen ekonomi politik düşüncesinden başka bir şey öğrenmediklerini ve söz konusu düşüncenin 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik gelişmesine denk gelen ticaret ve değerli maden devriminde dahi tartışılmadığını ve herhangi bir değişime uğramadığını iddia etmektedir (Berkes, 2013: 165, 384).

Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı ekonomi politikalarına bakıldığında ise merkantilist politikaları uygulamak bir yana diğer ülkelerin merkantilist politikalarla ulaşmak istediği sonuçlara uygun bir yapıya sahip olduğu iddia edilebilir. Bu düşünceyle Osmanlı yöneticileri, toplumun iâşesine öncelik verdiğinden, yabancı malların ülke içine girişine her zaman sıcak bakmıştır. İstanbul nüfusunun hızla artması nedeniyle²¹, özellikle temel gıda mallarına olan talepteki hızlı artış, ülkeye her türlü mal girişinin desteklenmesine neden olmuş, ihracata ancak yurt içi talep karşılandıktan sonra izin verilmiştir. 17. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da yılda dört milyon koyun, üç milyon kuzu ve iki yüz bin öküzün kesildiği ve fırınlara günde üç yüz bin ton buğday verildiği düşünülürse, söz konusu iâşe tedarikinin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu bağlamda İstanbul'da ekmek sıkıntısı çeşitli ayaklanmalara neden olduğundan, bunun nakliye ve depolama işlerinin yürütülmesi de en önemli devlet işlerinden biri olarak görülmüştür. Nitekim 17. yüzyıl başlarında hükümet, Karadeniz'den İstanbul limanına on yedi bin ton buğday ve un nakliyatı için yüz on sekiz gemi kiralamış ve toplamda beş buçuk milyon akçe harcamıştır (İnalçık, 2013: 202). Mehmet Genç'in 1500-1800 yılları arasında Osmanlı ekonomi düşüncesiyle ilgili tespit ettiği üç temel ilkeden²² birisi olan provizyon ilkesinin gereği, dış ticarete ihracatı zorlaştıran ya da kısıtlayan, ithalatı ise kolaylaştıran ya da teşvik eden niteliği ile dönemin korumacı merkantilist politikalarının baştan sona çeliştiği görülmektedir. Bununla birlikte dış ticarete yabancılara tanınan kapitülasyonların da bu temel düşünce kapsamında hayata geçtiği söylenebilir (Genç, 2000: 45-48).

Merkantilist politikalar uygulayan bir ülkenin ihtiyaç duyacağı şey ürettiği malları engelsiz bir biçimde satacağı pazarlardır. Bu yolla dış ticaret dengesinde ülke lehine fazla verilerek, değerli maden stokunda artış sağlanabilecektir. Dolayısıyla Osmanlı iktisat düşüncesinin tam da bu noktada ileri sürülen politikalara hizmet edecek biçimde dizayn edildiği görülmektedir. Merkantilist mücadelenin yoğun olarak yaşandığı İngiltere ve Hollanda gibi ülkelerde, hedeflerin birbiriyle çatıştığı düşünülürse, böyle bir arzusunun olmadığı Osmanlı ekonomik hayatı ve bu minvalde Osmanlı piyasaları, söz konusu ülkeler için en uygun pazarlardır. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın 1536'da Fransa'ya verdiği ticari imtiyazlar²³, daha sonra yapılacak kapitülasyon anlaşmalarının da esas uygulaması olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, "Frenk diyarında Osmanlı tüccarının hiç bulunmaması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Avrupalılara geçici olarak verdiği imtiyazların karşılığını dahi istemeye lüzum

¹⁸ Ülgener, bu dönüşün belirtilerini "İmparatorluğun uzak ve kenar vilayetlerinde yer yer başkaldıran isyan ve kıyımların hazırladığı veya hız verdiği siyasi merkezizmsizlik, şark ticaretinin daralmasıyla üretimin şehirler etrafından ziraate, içinde dar ve basık sanat kadrolarına (çarşı esnaflığına) çevrilmesi ve devamında mali-iktisadi sahada kıymetli maden ve umumiyetle para tedavülünün daralması (aynı ekonomiye dönüş)" biçiminde açıklamaktadır (Ülgener, 1981a: 25).

¹⁹ Halil İnalçık, Osmanlı maliye uygulamalarının, Abbasî hilafetinin parlak devirlerinde ve İlhâniler İran'ında gelişmiş olan usullerin devamı olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre Osmanlılar, Yıldırım Bayezid devrinden itibaren devletin sürekli gelişimine bağlı olarak, bu usulleri kabul etmiş ve uygulamışlardır. (İnalçık, 1955: 128). Ayrıntılı bilgi için, Halil İnalçık, XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dâir Kaynaklar, Tarih Vesikaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 16, s. 128-134.

²⁰ Ordusuz devlet olmaz; ordu için savaş araçları gerek; bu ise maliyeye dayanır; mali gücün kaynağı toplumdur; onun için toplumu olduğu düzende tutmak şarttır.

²¹ 17. yüzyılda İstanbul, yarım milyonu aşan nüfusu ile Avrupa ve Orta Doğu'nun en büyük şehridir. (İnalçık, 2013: 202). Bu yüzyılda nüfusu yüz bini aşan şehirler ise Londra, Lizbon, Roma, Amsterdam, Palermo, Sevilla ve Anvers'dir (Berkes, 2013: 130).

²² Bunlar; provizyon, fiskalizm ve gelenekçilik olarak tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için, Mehmet Genç (2000), Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken: İstanbul.

²³ Bu anlaşmayla Fransız tüccarlar, %5 gümrük vergisi ile her iki devlete ait gemilerle serbestçe dolaşabilme imkânı sağlamış ve İngiliz, Sicilya, Ceneviz ve diğer devletlerin ticaret gemilerinin Fransız bayrağı ile güvenli bir biçimde ticaret yapmaları suretiyle söz konusu ülkelere karşı uzun bir süre üstünlük elde etmiştir (Uzunçarşılı, II, 1988: 466).

görmediğini” bildirmektedir (Tarih-i Cevdet, 1972: 295). “Osmanlı İnsanın²⁴” uzak ülkelere özellikle de deniz yoluyla giderek ticaret yapma isteğinin bulunmadığı²⁵, kanaatkâr doğası gereği az ile yetinmeyi bildiği²⁶, maddeyi olduğu gibi kabul ederek onu sorgulamaması nedeniyle mevcut düzeni sürdürdüğü, kâr peşinde koşmanın kazanılacak sevapları engellediği ve bu nedenle uzak ticaret merkezlerine gitmenin gereksizliği, ticaret yerine el işçiliğiyle uğraşmanın nefsi terbiye ettiğinden kişiyi sabır ve tevekküle zorladığına, iâşesinin Allah tarafından gönderildiği ve bunun garanti altına alındığına inandığı için gelecek ile ilgili bir kaygısının bulunmadığı ve bu nedenle Avrupalı tüccarlar gibi altın ve gümüş peşinde koşmayı kendisine bir amaç edinmemesi (Ülgener, 1981a) gelişen Avrupa ekonomileri karşısında, Osmanlı İmparatorluğu’nun mevcut durumunu göstermektedir.

Osmanlı ekonomi politikalarının incelenmesi sonucu, politika araçlarının oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Toprak rejimi uygulamaları, vergileme, tağşiş ve narh sistemi, ekonomik hayatı düzenleyen en önemli araçlar olarak görülürken, özellikle yeni coğrafi keşifler kapsamında ticaret dengelerinin değişmesi, fiyatlarda görülen hızlı artış, kamu gelir-gider dengesinin bozulması, uzun süren savaşlar ve ganimet yolunun kapanması, tımar sisteminin bozulması, rüşvet ve yolsuzluğun yanı sıra saray harcamaları ile birlikte hızlı padişah değişimlerinin²⁷ cülus bahşişleri ekonomik sistemi felç etmiş²⁸ ve paraya olan ihtiyaç şiddetlenmiştir. Bu sorunlara karşı Osmanlı klasik iktisat anlayışı kapsamında uzunca bir süre uygulanan yegâne politikalar ise; sikkenin tağşişi²⁹, vergi yükünün ağırlaştırılmasıyla birlikte yeni vergilerin ihdası ve fiyat kontrolleridir. Ahmed Cevdet Paşa, 1797/98 yılına ilişkin gelir sıkıntısını şu şekilde açıklamaktadır:

“Mali darlık günden güne arttığından bazı yeni gelirler bulmak gerekmişti. Bunun üzerine bazı illerin mukataaları her bir hissesi beşer bin kuruş olmak üzere Devletçe taliplerine satılmıştır. İrad-ı Cedid hazinesine de bazı yeni gelirler sağlanmıştır. Yalnız İstanbul’daki devlet büyüklerinin geçimi mukataalardan olduğundan; gelen varidat yetersiz kalıyordu. Bu yıl mukataaların kadınlara satılma yasağı kaldırıldı. Kumbaracı ve lağamcı ocaklarının masraflarının her ay ödenmesi hazineye güç geldiğinden onlara da üç ayda bir maaş verilmesi emrolundu” (Tarih-i Cevdet, 1972: 444).

III. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA FİYAT DÜZENLEMESİ: NARH SİSTEMİ

Osmanlı İmparatorluğu’nda devletin ekonomiye müdahale araçları arasında yer alan narh sistemi, genel olarak malların fiyat düzeyinin devlet tarafından belirlenmesi ve bunun üzerinde bir fiyatlamaya izin verilmemesi olarak açıklanabilir. Şevket Pamuk’a göre narh, “*üretilen malların kalite standartlarına ve fiyatlarına ilişkin düzenlemeler olarak açıklanırken*” (Pamuk, 1990: 62), Mübahat

²⁴ Osmanlı İnsanı tanımı ve temel özellikleri için; Ayrıntılı bilgi için Sabri F. Ülgener 1981b, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der: İstanbul.

²⁵ Kınalızade’ye göre tüccarın kar peşinde uzun, meşakkatli seferlere katlanması, ruhi bir sapıtmadır (Ülgener, 1981a: 78).

²⁶ 1554’den 1562’ye kadar İstanbul’da Avusturya Sefirliği yapan Busbecg, yazdığı mektuplarda bu konuya şu şekilde değinmektedir; “*Türkler obur değildir. Gayet az yerler. Sofra zevkine pek az düşkündürler. Bir parça ekmekle beraber tuz, soğan ve yoğurt bulurlarsa yemek için başka şey aramazlar... Türklerin yiyecek içecek masrafları o kadar azdır ki bizde bir adamın bir günlük yiyecek masrafının bir Türk’ün on günlük geçinme masrafına bedel olduğunu rahatça söyleyebilirim*” (Busbecg, 2004: 58).

²⁷ 1687-1691 II. Süleyman, 1691-1695 II. Ahmet, 1695-1703 II. Mustafa olmak üzere on altı yılda üç padişah değişmiştir. Morawits ise I. Ahmet (1603-1617), I. Mustafa (1617 ve 1618) ve II. (Genç) Osman saltanatlarının, İmparatorluğa mağlubiyet ve felaketten başka bir şey getirmediğini ifade etmektedir (Morawits, 1978: 8).

²⁸ Esas itibarıyla Osmanlı idarecileri, mali sorunları ve bunlara neden olan kaynakları biliyor ve buna yönelik çözüm önerileri arıyorlardı. Örneğin Fransa’da XIV. Louis döneminde, Mart 1715’te Protestanlığın her çeşidinin yasaklanması nedeniyle Osmanlı’da ikamet etmelerine izin isteyen Huguenot’lar, buna izin verilmesi halinde Osmanlı askeri ve ekonomik hayatına yapacakları katkıyı anlatan bir proje sunmuşlardır. Söz konusu projede Osmanlı ekonomik sorunlarının başlıca nedeni olarak, Avrupa ile ticarete ortaya çıkan dengesizlikten bahsedilmektedir. Buna göre Osmanlı’nın yetiştirdiği hammaddeyi ucuza alan Avrupalılar, kendi sanayilerinde bunları işleyerek Osmanlı’ya daha pahalı satmakta ve böylece halkın serveti Avrupa’ya aktarmaktadır. Sonuç olarak değerli maden kıtlığı yaşanmakta ve sikke enflasyonu görülmektedir (Berkes, 2016: 48).

²⁹ 1469’da akçenin gümüş içeriği 0.86 gram iken bu miktar 1700’de yalnızca 0.13’tür (Pamuk, 2013: 88-90)

Kütükoğlu narhı “bir mal veya hizmet için, ilgili resmi makamların tespit ettiği fiyat” olarak tanımlamaktadır (Kütükoğlu, 1983: 3). Ömer Lütfi Barkan ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu’da her türlü eşya ve gıda maddelerinin ve hizmetlerinin fiyatlarının, önemli bir devlet işi olarak, en büyük resmi makamlar tarafından düzenlendiğini belirtmektedir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethettikten sonra Unkapanı, Yemiş İskelesi Çardağı, Sebzehanı Divanı ve Salhane’ye giderek, narh uygulamalarını denetlediği bilinmektedir. Bu bağlamda narh sisteminin denetlenmesi padişahlar, sadrazamlar ve diğer görevliler tarafından yapılması gereken en önemli işler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla sisteme uygun hareket etmeyen esnafa falaka ya da kulağından dükkânı önünde asılma gibi çeşitli cezalar vermekten kaçınılmamıştır (Barkan, 1942: 326; Pakalın, II, 1983: 656). Benzer bir cezalandırma şu şekilde anlatılmaktadır:

“Sultan Murad, Lehistan seferine çıkmak üzere (27 Nisan 1634) Edirne’ye gitmişti. Bu sırada İstanbul’da seda yağın az bulunduğu ve pek pahalı olarak satıldığı padişaha duyurulmuştu. Narh işleri ile o zamanlar kadılar meşgul olurdu. İstanbul kadısı, Kara Çelebizâde Abdülâziz efendi idi. Pâdişah, derhal vazifesini ifa etmediği mucip sebebiyle Kara Çelebizâde’nin bir gemiye bindirilerek, adalardan birine götürülüp denize atılması hakkında Bostancıbaşı Duçe’ye bir hattı hümayun gönderdi. Emir derhal icra edildi. Fakat, gemi adalara yakınlaşacağı sırada vezir Bayram paşanın yalvarmalarıyla ikinci bir hattı hümayun gönderilerek, Abdülâziz efendinin denize atılmayıp, Kıbrıs’a sürülmesi emri verildi. Garip bir talih eseri olarak bu ikinci kurtuluş emri, hoca denize atılmadan gerçekleşti. İşte Dördüncü Murad’ın ulemaya karşı tutumu böyle idi. Bir tevhibi bile icap etmeyecek küçük ihmaller için idam cezası” (Danışman, IX, 1965: 178-179).

Olağan dönemlerde denetim işinin kadılar tarafından yapılmasının yanı sıra bunalım dönemlerinde ise padişahlar ve sadrazamlar tarafından yapıldığı ve buna göre malını narhtan fazla satanın “hakkından geldiği” görülmektedir. Hakkından gelmek en hafif anlamıyla falakaya yatırmak, en ağır anlamıyla idamdır. Bazen söz konusu kişiler dövülürken bazen de özellikle ortamın daha gergin olduğu bunalım dönemlerinde derhal idam edilmiştir (Berkes, 1975: 234). Asafname’inde, Yavuz Sultan Selim Han zamanında sadrazamın, yeniçerilere et satışlarının bir akçe ucuz olmasına yönelik isteğine karşı Selim Han “cümle narh ayındır, eğer bunun aleyhine olursa seni katlederim” (Kütükoğlu, 1991: 23) ifadesine yer veren Lütfi Paşa da benzer bir cezalandırma yöntemiyle birlikte narhın önemini belirtmiştir. Nitekim Lütfi Paşa, “narhın devletin en önemli işleri arasında olduğu, vezirlerin narhla ciddi bir biçimde ilgilenmesi gerektiği ve devlet adamlarının ticaretle uğraşmamaları, şayet uğraşırlarsa bu kişilerin kendi kârlarını düşünmeleri nedeniyle narhı uygulamalarının mümkün olamayacağı” üzerinde durmaktadır (Kütükoğlu, 1983: 5).

Osmanlı’da narh sistemi ile ilgili ilk örnek, Oruç Beğ Tarihi’nde yer almaktadır. Buna göre kadıların, rüşvet ve fesatla halka zulüm ettiğini öğrenen Sultan Bayazıt Han, kadıları toplatarak hapsetmiş ve daha sonra da yakılmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Veziri Ali Paşa bunu önlemeye çalışmış ve rüşvetin sebebinin kadı gelirlerinin az olması ile açıklamıştır. Padişah’ın “öyleyse bunlara bir gelir buluver” emrine binaen Ali Paşa, kadılar için miras paylaşımlarında 1.000 akçada 20 akça, şer’i mektup yazılarında ise her mektupta 2 akça fiyat belirlemiştir. Bu vergileri Ali Paşa koyduğundan dolayı da ismi “Ali Paşa Narhı” olarak kalmıştır (Oruç Beğ Tarihi, 1972: 54-55). Evliya Çelebi de benzer biçimde bir narh uygulamasını şu şekilde anlatmaktadır (1971: 144):

“Paşa Efendimiz (Melek Ahmed Paşa)...Bütün Karadeniz reislerini, ekmekçi ve uncuları, muhtekir navluncuları toplayarak Karadeniz kıyısındaki Varna, Balçık, Kuvarna, Kiligere, Minkalya, Karaharman, Köstence, Tolga, Beştepe, İsmail, Kili, Akkirman adlı kale ve iskelelerde yiyeceklerin kaçta alındığını sordu. Ona göre çeşni tutup derhal ekmek pişirtti. Harcı ve masrafı hesaplandıktan sonra 300 dirhem³⁰ beyaz ekmek parçası bir akçaya

³⁰ Eski Yunan devletiyle ticari ilişkiler sırasında drahmi kelimesinden Farsça’ya, daha sonra da Arapça’ya geçen dirhem hem ağırlık hem de para birimi olarak kullanılmıştır (Sahillioğlu, 1994: 368). Sultan Orhan zamanında verilen bir karara göre dirhem, okkanın dört yüzde birine yani yaklaşık olarak 3.15 grama eşit olmuştur. 1799’da Kahire’de Fransız işgali zamanında

Altuğ Murat Köktaş

elverdiğinden öylece narh koydu. Yağlı ete dahi 7 akça narh koyarak Yemiş iskelesi'ndeki Fatih'in sebze divanına gitti. Orada dahi pirinç, bakla, nohut, mercimek, keten, kına, şeker, kahve vesair eşyaya narh koyarak sarayına döndü”.

Narh yalnızca ekmek, peynir, yağ, süt ve et gibi yiyecek maddeleri ile yemeni ve tülbent gibi giyeceklere değil aynı zamanda temel tüketim mallarından olmayan lale soğanı gibi mallara da konulmuştur (Pakalın, II, 1983: 657). Söz konusu durum Tarih-i Cevdet'te aşağıdaki gibi yer almaktadır:

“Türlü çeşit lale çoğalıp manası genişlemiş, şairlere büyük bir sermaye olmuş, şiir ve yazı epeyce rağbet bulmuştu. Lâkin, lale soğanı bahaya çıkararak beş yüz altına satılmağa başlayıp merakı olup da edinemeyenlere iç yarası olduğundan lale çeşitlerine narh verilerek lale soğanının bin kuruştan fazlaya satılması yasak edilmiş ve bu narh maddesi satılara esas olmak üzere İstanbul mahkemesinde sicile kaydedirilmiş” (Tarih-i Cevdet, 1972: 97).

Narh sistemi, yalnızca Osmanlı'da uygulanan bir usul olmamakla birlikte esas itibariyle Doğu'da, Batı'da, Ortaçağ'da fiyatların olağan bir biçimde belirlenmesine imkân bulunmayan ekonomik yapılar nedeniyle ortaya çıkmıştır. Temel mantığı, fiyatların yükseleceği bir zamanı beklemek üzere malları alıkoyarak piyasaya çıkarmamaya veya fiyatların düşük olduğu bir bölgeden gelen malları, daha yüksek olan başka bir bölgeye gelmeden yolda önleyerek daha yüksek kazançlar elde etmeye çalışan kişileri engellemek olan narh sisteminin, devlet hazinesi ve tüketiciyi de koruma amacıyla ortaçağda neredeyse her yerde uygulandığı söylenebilir (Berkes, 1975: 233). Devletin belirlediği fiyat üzerinden vergi tahsilatı yapması ya da bir diğer deyişle istediği vergiyi tarh etmesi de narh sisteminin hazine için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Uluçay, 1942: 12'den aktaran; Sayar, 1986: 70). Bununla birlikte narh sisteminin uygulanmasında çeşitli sapmalar da ortaya çıkmıştır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa Zübde-i Vekayiât'de, Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın (10 Kasım 1689 - 19 Ağustos 1691) “*devlet işlerinin nizamı konusunda oldukça doğru ve dikkatli olmasına rağmen, günlük narh uygulamaları hususuna asla rağbet ve itibar etmeyip, müsamaha gösterdiği*”ni ifade etmiştir. Bazı kişilerin, kendisine bu konuya önem vermesi gerektiğini söyleyenlere “*narh meselesi kitaplarda tasrîh edilmemiştir. Herkese lazım olan yiyecek, içecek ve giyecek her ne ise kendi rızalarıyla satıcıdan satın almalarıdır*” diye cevap vermiştir. Bunun sonucunda fiyatlar yükselmiş ve halk temel gıda maddelerini alamaz hale gelmiştir. Sadrazamın ölümünden sonra kadılar, esnafi narh uygulamalarına döndürebilmek için oldukça zorlanmıştır (Zübde-i Vekayiât, 1979: 74-75).

Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın verdiği cevap narh uygulamasının İslam Dini'nde yeri olup olmadığı konusunu gündeme getirmekle birlikte, konu üzerinde temel bir uzlaşımın olduğu söylenememektedir³¹. İslam dini, temel prensip olarak fiyatların tekelci müdahalelerin bulunmadığı bir piyasada serbestçe oluşmasını ve fiyatlara müdahale edilmemesini belirtmektedir. Hz. Muhammed'in böyle bir fiyat müdahalesini yasakladığı³² belirtilmektedir. Bununla birlikte tekelci uygulamaların görülmesi halinde ise fiyat kontrolleri zorunlu hale gelmektedir (Debbağoğlu, 1979: 333). Nitekim Hz. Peygamber'in; “*fiyatları ayarlayan, darlık ve bolluk getiren, rızıklandırın Allah'tır*” hadisiyle, fiyatların dondurulmasına ya da narh konulmasına karşı çıktığı bilinmektedir. İstenilen fiyat kontrolünün ithal edilen mallarda olması ve uygulamanın kıtlığa ve karaborsaya neden olabileceği düşüncesi de uygulamanın gerekçesini oluşturmaktadır (Tabakoğlu, 1987: 113). Narh uygulamasına karşı olanlar ise buna gerekçe olarak Nisa Suresinin 29. ayetini³³ göstermekte ve rekabetçi bir piyasada

dirhem 3.0884 gram, 1845'de 3.0898 gram ve nihayet ağırlık ölçütü olarak gram kabul edilmeden İstanbul'da dirhem 3.207 gram olarak kullanılmıştır (Pakalın, I, 1983: 454).

³¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Ahmet Tabakoğlu (1987) Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi, İ.Ü., İFM, C.43, s.111-150; Davud Akyüz, (1994) İslâm İktisadında Narh., Işık: İzmir; Ahmet Debbağoğlu (1979) İslâm İktisadına Giriş, Dergâh: İstanbul; Mübahat S. Kütükoğlu (1983) Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, Enderun: İstanbul; Temel Öztürk, (2002) Osmanlılarda Narh Sistemi, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.10, s.861-871; Osman Eskicioğlu (1999) İslam ve Ekonomi, Çağlayan: İzmir.

³² Hz. Muhammed, Medine'de yaşanan gıda maddeleri sıkıntısı nedeniyle aşırı artan fiyatları sınırlanması yönündeki talepleri geri çevirmiş fakat narh uygulamasını tamamen yasaklamamıştır. Benzer biçimde Hz. Ali ve Hz. Ömer'in de bu yönde uygulamaları kabul etmediği belirtilmektedir (Kallek, 2006: 388-389).

³³ “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir*”.

belirlenen fiyatların adil olduğunu savunmaktadır. Söz konusu uygulama ile ilgili dönemin ünlü din âlimi ve Şeyhülislamı Ebusuud Efendinin fetvası şu şekildedir:

“Mesele: Bir bıçağın harcı yirmi, nihayet otuz akça olup, üstadlar bir günde düzmeğe kadir olup, ve cümle üstadlar bir filoriye verirlerken, içlerinden Zeyd iki filoriye verse, ziyâdesi Zeyde helâl olur mu?”

Elcevap: Alan ihtiyarı ile alacak haram olmaz” (Düzdağ, 2009: 240).

Narh uygulamasına taraftar olanlar gıda maddeleri fiyatlarının yapay bir biçimde ve yüksek düzeylerde artırıldığı durumlarla, oluşan kamu zararının başka bir biçimde önleme durumunun bulunmaması halinde uygulamaya cevaz vermektedir. Bu düşüncenin temel argümanı ise “günah ve düşmanlıkta iş birliğini yasaklayan” Mâide Suresinin 2. ayetidir³⁴. Dolayısıyla narh sisteminin uygulanması için ileri sürülen şartlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Mal ve hizmet fiyatlarının kamuya zarar verecek ölçüde artması,
2. Mal ve hizmetlerin toplumsal ihtiyaç konusu olması,
3. Devletin kamu düzenini narh uygulamasının dışında başka bir şekilde sağlayamaması,
4. Fiyat artışının üretici ya da satıcıların spekülatif hareketlerinden kaynaklanması,
5. Narh uygulamasının arz darlığına neden olmaması,
6. Adaletine güvenilen kişilerle istişareler yapılması,
7. Kalite ve uzmanlık farklarının dikkate alınması,
8. Alıcı ve satıcının ortak menfaati gözetilerek, uygun bir kâr payının belirlenmesi,
9. Yetkililerin adil olması (Kallek, 2006: 387-389).

Üzerinde mutlak bir uzlaşma olmamasına rağmen Osmanlı’da narh uygulamasına büyük önem verildiği bir gerçektir. İstisnaları olmakla birlikte başta padişah olmak üzere diğer tüm idarecilerin narh sistemine değer verdiği ve işleyişi çoğu zaman bizzat kontrol ettiği görülmüştür. Günlük ve mevsimlik narh uygulamalarının yanı sıra savaş, kıtlık ve doğal afet gibi olağanüstü durumlarda da narh sistemi ekonomik hayatı düzenleme üzerine yoğun olarak kullanılmıştır. Örneğin Ramazan ayından bir iki gün önce fiyatlar ilan edilerek halkın ramazanda bir sıkıntı yaşamaması istenmiştir. Sikke taşışmaları sonrasında da yine benzer bir biçimde fiyatlar yeniden belirlenmiştir³⁵. Bunun en iyi örnekleri 1600 ve 1640 tarihli narh defterleridir. Sadrazamların en önemli görevlerinden³⁶ biri olan narh fiyatlarının kontrolü hususunda her hangi bir ihmali kendilerinin azline ya da mahvolmalarına neden oluyordu (Barkan, 1942: 326). Nitekim 1720’de İstanbul Kadısı olan Durri Efendi, İstanbul fırıncılarının narha aykırı hareketlerine karşı kayıtsız kalması nedeniyle 1721 Ocak ayında azledilmiştir (Uzunçarşılı, VI, 1988: 416). I. Abdülhamit döneminde kasaplar emini olarak atanan paşanın, etin okkasını 5 guruştan 7.5 guruşa çıkarması nedeniyle ertesi gün padişahın emriyle azledilmiş ve Yemen’e sürülerek, etin okkası 5 guruş yerine 4 guruşa indirilmiştir (Mantran, 1995: 16). Ahmed Cevdet Paşa ise Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Köprülü Fazıl Mustafa Paşa için yaptığı eleştirilere katılmamakta ve görüşlerini Tarih-i Cevdet’te şu şekilde açıklamaktadır:

³⁴ “Ey iman edenler! Allah’ın (koyduğu din) nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, (bu kurbanlıklara takılı) gerdanlıklara ve de Rab’lerinden bol nimet ve hoşnutluk isteyerek Kâ’be’ye gelenlere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıktığınızda (isterseniz) avlanın. Sizi Mescid-i Haram’dan alıkoydular diye bir takımlarına beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin. İyilik ve takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah’a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah’ın cezası çok şiddetlidir”.

³⁵ Ömer Lütfi Barkan’ın Edirne imaretinin yıllık muhasebe bilançolarından yaptığı hesaplamaya göre aynı yemeklerini aynı miktar malzeme ile 1489/90 ve 1616/17 yılları için %434.4 artış gösterdiği (Barkan, 1970: 564) dikkate alınırsa, narh uygulamasının önemi daha iyi anlaşılacaktır.

³⁶ Naima Tarihi’nde, Siyavuş Paşa’nın, 1593’te İstanbul şehrini dolaşıp, çarşı esnafına ve narh işlerine oldukça önem verdiği belirtilmektedir (Naima, I, 1967: 76).

Altuğ Murat Köktaş

“Mustafa Paşa o kış İstanbul’da adli usuller ve şer’i hükümleri yürütmekle vakit geçirdi. Lâkin alım satım, gönül hoşluğu, rıza ile olur. Ona müdahale olmaz deyip bunca büyük devlet işleri dururken halkın yiyecek ve diğer önemli ihtiyaçlarını düşünecek vakti olmadığından ve böyle ufak işlere kayıtsız davranışından halk arasında hakkında kötü sözler söylenirdi. Sübhanâllâh, bu kadar geniş işler ve büyük fetihlerin altından kalkıp da bir sene içinde rükûa varmış bir binanın ayağa kalkıp, sağlam yerleşmesine sebep olan, böyle namlı bir vezire lahana ve mercimek narhına bakmıyor diye taş atmak, karşılığında bulunmak ne büyük insafsızlıktır” (Tarih-i Cevdet, 1972: 85).

Zuhuri Danişman’ın Osmanlı İmparatorluğu Tarihinde de benzer ifadeler yer almakta ve “Narh usulünü kaldırarak ticareti serbest bıraktı. Birdenbire piyasada ve memlekette bir ferahlık husule geldi” ifadesiyle, narh sisteminin kaldırılmasının ekonomi üzerinde olumlu bir etki meydana getirdiği vurgulanmaktadır (Danişman, X, 1965: 110).

Narh uygulamasının ihtisab kanunlarında ayrıntılı bir biçimde açıklandığını belirten İlber Ortaylı, fiyatların belirlenmesi ve denetlenmesini kadıların görevleri arasında saymaktadır (Ortaylı, 1994: 23). Dolayısıyla dört kadılıktan oluşan İstanbul’da fiyatlar esas itibarıyla nefis-i İstanbul denilen sur içi kadılığı tarafından belirlenir ve daha sonra diğer kadılıklara tebliğ edilirdi. Bu bağlamda kadıların, kendi bölgelerinde yer alan mahkemelere fiyatları bildirdiği ve sicillere işlendiği görülmektedir (Kütükoğlu, 2006: 390). Genellikle %10-%20 arasında bir kâr marjı konularak belirlenen fiyatların³⁷, bazı kanunnamelerde %40’a kadar çıktığı görülmüştür³⁸ (Tabakoğlu, 2014a: 118-119). Kadının emrinde çalışan ve “Muhtesib” denilen zabıta memuru, kadının kendisine verdiği görevleri yapmakta ve piyasa düzenini sağlamaktadır. Bununla birlikte kendisi bu makamı iltizam yoluyla elde ettiğinden ihtisab rüsümünü da kendi hesabına toplamaktadır. Bilinen en eski ihtisab kanunnamesi olan 1501 tarihli ve II. Bayezid dönemine ait İstanbul ihtisabı ve narhına ilişkin belgede, çalışma ile ilgili bazı maddeler yer almaktadır (Mantran, 1995: 19-37; Barkan, 1942: 327-340). Seçilen kanunnâme maddelerine göre³⁹, ihtisab kanunları yalnızca basit bir narh defteri halinde

³⁷ Örneğin 1680 yılında ve Dördüncü Mehmed zamanında yapılan bir kanunnamede “... her kişinin harcını, sermayesini, zahmetini görüp onu on bir üzerine narh verile (%10), eğer zahmetli ve emekli iş ola ol vakit onu on iki narh verile” ifadesiyle zahmetli işlerin kar yüzdesinin daha fazla olacağı belirtilmektedir (Pakalın, II, 1983: 656).

³⁸ I. Selim’in Kanunnamesinde “muhtesib olan kimesne kadı ma’rifetiyle narh vire, etmeği çaşni tuta, onu on dört üzere narh vire” ifadesiyle %40 oranında kar olduğu anlaşılmaktadır (Tabakoğlu, 2014a: 118-119).

³⁹ 1. ...koyun etinin 250 dirhemi 1 akçeden satılsın. Yazın ilk iki ayında koyun etinin 300 dirhemi 1 akçeden, yazın son ayıyla sonbaharın ilk iki ayında 350 dirhemi 1 akçeden ve sonbaharın son iki ayında 300 dirhemi 1 akçeden satılsın.

4. Muhtesib kadının talimatıyla, gıda maddelerini, balı ve dışarıdan gelen diğer yiyecek maddelerini, nereden gelirlerse gelsinler gerektiği gibi denetleyecektir. Bunların geldikleri yer konusunda aldanılmasın ve vergiden daha fazlası istenmesin. Vergi hesabı geldiği yere göre yapıldıktan ve her şey bittikten sonra, muhtesib kadının talimatlarına göre satış fiyatını, 10’a mal olan için en fazla 11-15 arasında saptasın (Kar marjı %10 ile %50 arasındadır).

6. Ayakkabıcılar kırmızı, nar rengi veya erguvan renginde ayakkabıların âlâsını 30-33 akçeden, ortasını 28-30 akçeden ve düşüğünü de 26-28 akçeden satsınlar. Rus derisinden sarı çizmelerin âlâsı 27 akçe, ortası 26 akçe, düşüğü 24-25 akçe olsun.

8. Manda derisinin alası 60-80 akçeye, ortası 40-60 akçeye, düşüğü 20-40 akçeye satılsın.

10. Siyah ve kırmızı deriden, kemikle süslü, delikli ve örgülü dizginlerin âlâsı 90 akçeden, kenarı dikilmiş olanı 80 akçeden, kırmızı deriden yalnızca kemik süslü olanı 60 akçeden olsun.

12. Fırıncılar hazırlayacakları (ekmeği) temiz ve narha uygun olarak pişirsinler. Eğer ekmeğin içinde toprak olursa veya kötü pişmişse falakaya yatırılınsınlar.

14. Bakkallar, itriyatçılar, dokumacılar, külahçılar 10’a malolanı 11’e satsınlar (Kar marjı %10’dur)

16. Terziler. Basit yünlü kumaştan, kenarı bastırılmış kaftanların âlâsı 20 akçeden, ortası 18 akçeden, düşüğü 15 akçeden satılsın.

27. Hallaçlar: Önceki kanunnamede pamuğun 150 dirhemini 1 akçeden satıyorlardı. Şimdi pamuk geldiği yere göre 1 veya 2 akçeye satılsın. Daha pahalıya satılmasın.

46. Bacakları kötü durumda olan atlar çalıştırılmasın. Atların, katırların, eşeklerin bacakları denetlensin; yükleri denetlensin, çok fazla yüklenmesin, çünkü bu anlatılmaz bir canavarlıktır. Eğer aşırı yüklü bir hayvan görülürse, sahibine çatılsın. Böyle davranırken görülen gereği gibi cezalandırılsın. Hamallar çok ağır yük taşımasınlar. Bu iyi biline.

48. Tefeciler 10’a 12’den daha fazlaya borç vermesinler; daha yüksek haddem borç verilirse muhtesib onları gerektiği gibi cezalandırınsın.

malların fiyatlarını vermemekte, söz konusu fiyatların nasıl belirlendiğiyle birlikte fiyatlara riayet edilmemesi halinde uygulanacak yaptırımları da açıklamaktadır (Barkan, 1942: 328). Dolayısıyla kadı ve muhtesibler görevlerini yerine getirirken bu kanunnâmelerden yararlanmakta ve bu yolla piyasayı düzenlemektedir. İstanbul ve diğer kentlere ait narh listelerinden bazılarının yayınlanması, narh sisteminin piyasalar için kalıcı bir unsur olarak görülmesine neden olmuştur ancak Şevket Pamuk tarafından 15. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar elde bulunan ve sayıları bin cildi aşan tüm kayıtlar üzerinde yapılan inceleme sonucunda, narh listelerinin sürekli ya da düzenli bir biçimde hazırlanmadığı tespit edilmiştir (Pamuk, 2000: 4). Diğer yandan Osman Ergin'in ifadesiyle Takvim-i Vakayi ile ilan edilen 1278 tarihli (1861-62) narh defteri, muhtemelen yayınlanan son defterdir. Bu tarih itibarıyla narh işlemleri önemini kaybetmiş ve nihayet 1282 (1865) tarihinde ekmek dışında diğer mallar üzerinde kaldırılmıştır (Pakalın, II, 1983: 657).

IV. 1500-1700 İSTANBUL KADI SİCİLLERİNDE NARH UYGULAMALARI

Çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun kadı sicilleri kullanılmıştır. Kadı sicilleri, Osmanlı'da şer'i mahkemelerde tutulan ve çeşitli belgeleri içeren kayıtlar olarak tanımlanabilir. Söz konusu kayıtlar esas itibarıyla arşivlerden oluşmakla birlikte, "mahkeme kayıtları", "sicilat-ı şer'iyye", "şer'i mahkeme defterleri" veya yazdırınların esas alındığı "kadı defterleri/sicilleri" gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır (Pay, 2001: 88). Osmanlı Devletinde gündelik yaşama dair çeşitli kararların yer aldığı mahkeme kayıtları olan "kadı sicilleri"nde, toplumsal hayata ilişkin önemli yargı kararları yer almaktadır. Nitekim siciller, yalnızca mahkemeye intikal eden hukuki ihtilafları değil, vergi kayıtlarını, vakıf şartnamelerini, bağış, kira, satış, ödünç gibi hukuki işlemleri, pazarlarda satılan ürünlerin ve ticari malların listelerini, fiyatlarını (narh kayıtları), miras paylaşımını, terekeye dâhil olan eşyaları, kamu binalarının imar veya tamir bilgilerini, meslek kuruluşlarının faaliyetlerini, esnafın tabi olduğu standartları, evlenme ve boşanma kayıtlarını, merkezden gelen ferman ve hükümleri içeren ve Osmanlı'nın siyasi, iktisadi ve sosyal tarihini betimleyen kayıtlar olarak ifade edilmektedir. Bunun nedeni ise Osmanlı Devletinde kadınların görev ve yetki alanlarının bugünkü yargıçların sahip oldukları yetki ve görev alanlarından daha geniş olmasıdır (Aydın, 2008: 11).

Türkiye'de yaklaşık olarak on sekiz bin mahkeme defterinin bulunması nedeniyle çalışma, İstanbul kadı sicilleri ile sınırlı tutulmuştur. Bunun nedeni, İstanbul'un başkent olması, yoğun gayrimüslim nüfusun bulunması, Osmanlı öncesine dayanan kozmopolit bir yapıya sahip olması ve yaklaşık dört asır İmparatorluğun merkezinde bulunması ile on bine yakın sicil İstanbul mahkemelerine ait olması olarak sayılabilir. Diğer yandan farklı dil, din, mezhep ve etnik yapısı nedeniyle İstanbul'un toplumun tamamını yansıttığı düşünülmektedir. Nitekim Bizans döneminden kalan Hıristiyan unsurların yanına, fetihle birlikte Müslüman tebaanın ve Avrupa'dan göç ile gelen Yahudilerin de eklenmesiyle birlikte İstanbul kozmopolit bir hal almıştır (Aydın, 2008: 12). Çalışmada narh sistemi uygulamalarına yönelik mahkeme kararları, kadı sicilleri kapsamında incelenerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda inceleme dönemine ilişkin piyasa düzenlemeleri analiz edilmektedir. İstanbul Müftülüğü'nde kayıtlı bulunan yaklaşık on bin defterin mikro fişlerini hazırlayan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi (İSAM) tarafından yayımlanan kadı sicilleri, her on yıldan bir

58. Yukarıda sayılan malların dışında, diğer esnaf grupları için, mallarının maliyeti ve ödedikleri vergiler hesaplınsın ve satış fiyatı 10'a malolan 11 olmak üzere saptansın. Çok yorucu meslekler veya güç üretimler için satış fiyatı 10'a 12 olarak saptansın. Bu had aşılmasın.

59. Muhtesib beraberinde kadı olduğu halde her meslek grubunu her ay teftiş etsin; onları denetlesin ve gözetim altında tutsun. Muhtesib narhtan daha yüksek satanı her kim olursa olsun herkesin içinde cezalandırsın

60. Keçeciler yünün okkasını 1 akçeye satsınlar, daha pahalı satmasınlar.

62. Muhtesib yukarıda sayılanların dışındaki bütün malları, Yüce Tanrının yarattığı her şeyi denetlesin ve gözetim altında tutsun. Bu gereklidir ve hüküm böyledir (Mantran, 1995: 19-37).

defter seçilerek yaklaşık iki yüz yıllık bir dönemi aydınlatmaktadır. Dolayısıyla çalışmada İSAM tarafından hazırlanan kadı sicilleri kullanılmıştır.

Narh uygulaması ile ilgili kadı sicilleri üzerinde yapılan incelemede, narh kayıtlarına yönelik yüz seksen iki kararın bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu kayıtlar ise yoğun olarak, mal ve hizmetlere ait narh fiyatları, narh fiyatlarının üzerinde ve altında yapılan satışlarla birlikte eksik mal satışları, çeşitli meslek erbaplarının isimleri, narha uymayan esnafa uygulanan yaptırımlar, esnaf faaliyetlerine verilen izinler, düzenlemelere ait ferman kayıtları, ihracına izin verilmeyen malların belirlenmesi, esnafların narh fiyatlarına uygun davranacaklarına yönelik taahhütler, faaliyetlerini usulüne uygun yerine getirmeyen esnafla ilgili cezalandırma talepleri ve ticari işlemlerde yolsuzluk yapılmaması için verilen tembihlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte kayıtların esas itibarıyla piyasanın olağan bir biçimde işlemesi ve narh dışı uygulamaların ortaya çıkmaması için alınan tedbirleri ihtiva ettiği söylenebilir.

Sicil kayıtlarında narh uygulamalarının yoğun olarak 1716-1754 yılları arasındaki kayıtlardan oluşan İstanbul mahkemesi 24 numaralı sicil kararları arasında ve 1726-1727 döneminde yer aldığı belirlenmiştir. Söz konusu dönemde adını ve mührünü defterin birden fazla yerinde daha çok “Kethüdâzâde Mehmed Efendi” künyesiyle kullanan Mehmed Said Münir Efendi’nin, İstanbul kadısı olması ve kadılığı döneminde narh tespiti konularına gösterdiği özen ve esnaf nizamındaki gayretiyle meşhur olması, karar örneklerinin fazlalığı üzerinde oldukça önemlidir. Bununla birlikte sicilin tutulduğu dönemdeki padişahın III. Ahmed (1703-1730) ve Sadrazamın Nevşehirli Damad İbrahim Paşa olması, Lâle devri olarak nitelendirilen döneme ilişkin sicil kayıtlarını da önemli kılmaktadır. Sicillerde çiçekbaşının belirlediği çiçek fiyatlarıyla (İstanbul Mahkemesi 24 numaralı sicil, Cilt: 21, Sayfa: 120, Hüküm No: 58)⁴⁰ birlikte iki yüz yirmi adet lâle türü ve fiyatlarını gösteren narh defteri (İstanbul 24, Hüküm: 93) yer almaktadır (İSAM, 2010: 19-20). Çeşitli meslek unsurları ve mallar için de ayrı ayrı narh kayıtları görülmektedir. Bunlar; kebabçılar (İstanbul 24, hüküm: 14), kasap ve çiğerciler (İstanbul 24, Hüküm: 32), Mısır’dan getirilen keten çeşitleri ve narhı (İstanbul 24, Hüküm: 76), küftün ve küspe narhı (İstanbul 24, Hüküm: 279), zeytinyağı narhı (İstanbul 24, Hüküm: 282), kösele ve meşin ürünlerinin narhları (İstanbul 24, Hüküm: 285), mumcuların kasaplardan iç yağı alımı ve mum satış bedelleri (Eyüb 19 Hüküm: 329), don yağı ve çerviş yağı narhı (İstanbul 24, Hüküm: 280), pastırma ve sucuk narhı (İstanbul 24, Hüküm: 196) ve kuzu eti narhıdır (İstanbul 24, Hüküm: 306).

Fiyatların belirli aralıklarla tespit edildiği görülmekte, gıda maddeleri gibi halkın en temel tüketim mallarına özellikle önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sicil kayıtlarında buğday, pirinç, mercimek, zeytin, peynir ve siyah üzüm gibi gıda maddelerine ilişkin seçilmiş kayıtlar Tablo 1’de gösterilmektedir⁴¹.

⁴⁰ Kadı sicillerinde yer alan mahkeme kayıtlarına yapılan atıflar, bundan sonra mahkeme, sicil ve hüküm numarası biçiminde gösterilecektir.

⁴¹ İncelenen döneme ilişkin olarak tespit edilen narh listelerine ait kadı sicilleri ise şu şekilde sıralanabilir: Üsküdar mahkemesi, 1 numaralı sicil, cilt: 1, sayfa: 109, hüküm no: 19; Üsküdar mahkemesi, 1 numaralı sicil, cilt:1, sayfa: 435, hüküm no: 822; Üsküdar mahkemesi, 2 numaralı sicil, cilt: 2, sayfa: 484, hüküm no: 902; Üsküdar mahkemesi, 5 numaralı sicil, cilt: 3, sayfa: 51, hüküm no: 1; Üsküdar mahkemesi, 5 numaralı sicil, cilt: 3, sayfa: 354, hüküm no: 675; Üsküdar mahkemesi, 5 numaralı sicil, cilt: 3, sayfa: 357, hüküm no: 681; Üsküdar mahkemesi, 5 numaralı sicil, cilt: 3, sayfa: 359, hüküm no: 682; Üsküdar mahkemesi, 5 numaralı sicil, cilt: 3, sayfa: 363, hüküm no: 687; Üsküdar mahkemesi, 5 numaralı sicil, cilt: 3, sayfa: 365, hüküm no: 688; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 71, hüküm no: 8; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 71, hüküm no: 10; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 72, hüküm no: 11; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 72, hüküm no: 12; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 74, hüküm no: 14; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 432, hüküm no: 1056; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 433, hüküm no: 1057; Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, cilt: 4, sayfa: 435, hüküm no: 1067; Üsküdar mahkemesi, 14 numaralı sicil, cilt: 5, sayfa: 91, hüküm no: 47; Üsküdar mahkemesi, 14 numaralı sicil, cilt: 5, sayfa: 276, hüküm no: 613; Üsküdar mahkemesi, 17 numaralı sicil, cilt: 6, sayfa: 167, hüküm no: 332; Üsküdar mahkemesi, 26 numaralı sicil, cilt: 7, sayfa: 242, hüküm no: 460; Üsküdar mahkemesi, 26 numaralı sicil, cilt: 7, sayfa: 398, hüküm no: 911; Üsküdar mahkemesi, 84 numaralı sicil, cilt: 10, sayfa: 649, hüküm no: 1306; İstanbul mahkemesi, 24 numaralı sicil, cilt: 21, sayfa: 137, hüküm no: 76; İstanbul mahkemesi, 24 numaralı sicil, cilt: 21, sayfa: 396, hüküm no: 279; İstanbul mahkemesi, 24 numaralı sicil, cilt: 21, sayfa: 398, hüküm no: 282; Eyüb mahkemesi, 74 numaralı sicil, cilt: 28, sayfa: 76, hüküm no: 42;

Tablo 1: Seçilmiş Gıda Maddelerine İlişkin Narh Fiyatları

	1521	1526	1535	1547
Buğday (Kile)	14	-	18	-
Pirinç (Kile)	18	-	17	14
Mercimek (Kile)	14	14	16	16
Böğrülce (Kile)	12	16	18	14
Zeytin (Dirhem)	-	300	250	250
Peynir (Dirhem)	-	125	-	125
Yumurta (Adet)	12	8	-	-
Ekmek (Dirhem)	-	-	450	-
Siyah üzüm (Dirhem)	-	350	-	350
Midilli İnciri (Dirhem)	350	350	-	-
Leblebi (Dirhem)	200	250	-	-
Venedik Sabunu	-	4.5	-	-

Kaynak: 1521 Üsküdar mahkemesi, 2 numaralı sicil, hüküm no: 902; 1526, Üsküdar mahkemesi 5 numaralı sicil, hüküm no: 681; 1535 Üsküdar mahkemesi, 9 numaralı sicil, hüküm no: 12; 1547 Üsküdar mahkemesi, 14 numaralı sicil, hüküm no: 613'den derlenmiştir.

Not: 1 okka (vakıyye) = 400 dirhem = 1285 gram

1 kile (keyl) = 20 okka = 24.576 kilogram (Tabakoğlu, 2014b: 446).

Tablo 1'de verilen narh fiyatları incelendiğinde yıllar itibariyle fiyatlarda kesin olarak bir artıştan söz edilememektedir. Örneğin pirincin kilesi 1521'de 18 iken, 1547'de 14'tür. Benzer biçimde zeytinin dirhemi 1526'da 300 iken, 1547'de 250'dir. Peynir fiyatında 1526 ve 1547 sicilleri kapsamında bir artış görülmemektedir. Diğer yandan mercimek ve böğrülce fiyatlarında ise bir artış vardır. Dolayısıyla narh listelerine ilişkin sicil kayıtları kapsamında belirli mal ve hizmetlerin sıkı sıkıya fiyat kontrolüne tabi olmadığı ileri sürülebilir. Bunun nedeni olarak söz konusu narh listesinde kayıt altına alınan mal ya da hizmetlerin dönemsel dalgalanmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Narh listelerinin özellikle 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren, yoğunlukla mal ve para piyasalarındaki darlık, kıtlık, parasal dalgalanma ve olağanüstü durumlarda hazırlandığı bilinmektedir (Pamuk, 2000: 4). Nitekim inceleme konusu olan döneme ilişkin kararlar arasında yer alan 1612-1643 yıllarına ait Hasköy mahkemesi 5 numaralı sicil kayıtlarında 1050 yılında (1640) yeni akçe çıkarılması nedeniyle yeni paraya göre tespit edilen narhların listesi görülmektedir. Kadı sicillerinde fiyat listelerinin yanı sıra mal ve hizmetlerin kalitesi de kontrol edilmekte ve gerekli müdahaleler yapılmaktadır. Örneğin paçacı esnafı olan Murad Beşe ve ustalarından Osman'ın kazan kalaylama işini düzgün bir biçimde yapmadığı ve bu nedenle cezalandırılmasının istenildiği görülmektedir (İstanbul 24, Hüküm: 51).

Sicil kayıtlarında dikkate değer bir diğer uygulama ise belirli mal ve hizmetlerin fiyatlarının belirlenme yöntemleridir. Buna göre belirlenecek olan fiyatın, ilgili meslek gruplarıyla birlikte toplumun çeşitli kesimlerinin de dikkate alınmasıyla meydana geldiği ileri sürülebilir. 1518 yılında Gebze'de arpacıların mahkemeye gelerek, İstanbul kilesiyle beş akçeye satış yapmaları durumunda zarara uğrayacaklarına ilişkin şikâyetleri ve bu duruma şahit göstermeleriyle birlikte mahkemece şahitliklerin kabul edildiği ve arpa fiyatına beş buçuk akçe narh verildiği belirlenmiştir (Üsküdar 2, Hüküm: 35). Benzer bir karar 1519 yılında Üsküdar'daki arpa fiyatında görülmektedir. Buna göre arpa narhının dört buçuk olması halinde zarara uğranılması nedeniyle narh, beş akçe olarak kaydedilmiştir (Üsküdar 2, Hüküm: 321). İstanbul'da ekmeğin altı yüz dirhem olması nedeniyle Üsküdar mahkemesine başvuran ekmeççi Avanes'in isteği üzerine ekmeğin narhı beş yüz elli dirhem olmuştur (Üsküdar 2, Hüküm: 377). Benzer biçimde İstanbul'da üzümün altı yüz olması nedeniyle, Üsküdar'da üzüm narhı altı yüz dirhem olmuştur (Üsküdar 9, Hüküm: 1067). Celeplerin talebi doğrultusunda

Hasköy mahkemesi, 10 numaralı sicil, cilt: 30, sayfa: 181, hüküm no: 256; İstanbul mahkemesi, 24 numaralı sicil, cilt: 21, sayfa: 282, hüküm no: 196; Üsküdar mahkemesi, 56 numaralı sicil, cilt: 9, sayfa: 47, hüküm no: 1; İstanbul mahkemesi, 24 numaralı sicil, cilt: 21, sayfa: 518, hüküm no: 304; İstanbul mahkemesi, 24 numaralı sicil, cilt: 21, sayfa: 518, hüküm no: 306.

Altuğ Murat Köktaş

pastırmalık etin fiyatına birer akçe zam yapılmıştır (İstanbul 24, Hüküm: 281). 1738 yılında ise ekmeği esnafının zarar etmeleri sonucu mahkemeye başvurularıyla birlikte ekmeğin altmış dirheminin bir akçeye satılması kararlaştırılmıştır. İlgili karar aşağıda verilmektedir:

“Ekmeği esnafından isimleri tescil olunmuş Müslim ve zimmiler mahkemede arzuhallerinde detaylandırarak beyan ettikleri üzere hintanın fiyatı günbegün narh verilmekle satın aldığımız hintadan cari olan günlük fiyat 70 dirhem, ekmeğin üretimimizden zararımız olmakla zarar etmemiz reva görülmeyip durumumuza merhameten Allâhu Teâlâ'nın lütfu ile geniş bir vakte kadar yerine göre müsaadeye izin ve fermân buyrulur ise bizler de bahsedilen vakte kadar müsaade olunduktan gereği miktardan eksik olarak hangi fırında ekmeğin bulunursa ilgisini alıp hâkim huzuruna getirip ve esnafımız arasından çıkarıp fırınına da başka istikamet sahibi kimseye verip işletmek üzere her birimiz kararda birlik ve söz verip muvafakat ettik bunun aksi olursa cezalandırılmaya her birimiz razıyız dedikleri malumunuz bilginiz olduğunda gayri emir ve fermân emir sahibinindir” (İstanbul 24, Hüküm: 302).

Bir diğer kararda Unkapanı ekmeğin esnafının, ekmeğin altmış dirhemini bir akçeye satmayı ve bir dirhem dahi eksik tartmamayı taahhüt ettikleri görülmektedir (İstanbul 24, Hüküm: 303). Kanadarların⁴² günlük elli kuruş ücretle kasaplara hizmet etmeleri de yine sicillerde tespit edilen bir narh kayıdır (İstanbul 24, Hüküm: 305). Araştırmada Kapan ve iskelelerdeki hamallar için belirlenen narh kayıtları (İstanbul 24, Hüküm: 19), tekneci esnafının narh listeleri (İstanbul 24, Hüküm: 27) ve İstanbul'da susam yağı satan esnafın perakende fiyatlarında, bakkallar ile aralarındaki farkın kaldırılması (Hasköy 5, Hüküm: 456) gibi kararlara da rastlanılmıştır.

Mahkeme kayıtlarında yer alan düzenleme örnekleri arasında narh fiyatlarına uyulmama örnekleri görülmektedir. Narh listelerinde ilan edilen fiyatların üzerinde satış yapılabildiği gibi bu fiyatların altında da satışların yapıldığı ve bunların kayıt altına alındığı belirlenmiştir. Diğer yandan malların eksik tartılması suretiyle narh fiyatlarının dolaylı yollardan bozulduğu da tespit edilmiştir. Buna göre İsmail b. Takkeci'nin arpayı narhtan fazlaya sattığı (Üsküdar 1, Hüküm: 604), Nalband Nasuh b. Abdullah'ın bir katırı narhtan bir akçe fazlaya nalladığı (Üsküdar 1, Hüküm: 619), Kasım b. Abdullah'ın narhtan eksik fiyata karpuz sattığı (Üsküdar 1, Hüküm: 656), Üsküdar'da dükkân sahibi Ali'nin yağı narhtan fazlaya sattığı (Üsküdar 1, Hüküm: 772), Yuvan Reis'in belirlenen fiyatın altında satış yaptığı (Üsküdar 2, Hüküm: 746), Süleyman b. Dizdar'ın kirazı, narh fiyatından düşük sattığı (Üsküdar 5, Hüküm: 32), Mustafa b. Kemal'in Ali b. Musa'ya eksik armut sattığı (Üsküdar 5, Hüküm: 299), Abdullah'ın yoğurt satışında narha uymadığı (Üsküdar 9, Hüküm: 166), kasap Kurd b. Abdullah'ın eksik et sattığı (Üsküdar 26, Hüküm: 460), pazarcı Mehmed'in zeytini günlük narhtan altmış dirhem eksikine sattığı (Üsküdar 56, Hüküm: 84), Mamure mahallesi fırıncısının ekmeğin satışında narha uymadığı (Üsküdar 56, Hüküm: 475), Pavlo'nun yoğurt satışında narha uymadığı (Üsküdar 56, Hüküm: 476), Ali Ağa fırınının ekmeğin satışında narha uymadığı (Üsküdar 56, Hüküm: 480), Pîrî Bey'in narha uymadığı (Üsküdar 56, Hüküm: 482), Hacı Hasan b. Durmuş'un eksik nişasta sattığı (Üsküdar 26, Hüküm: 612), Şem'i Hoca'nın kaymak satışında narha uymadığı (Üsküdar 56, Hüküm: 37) belirlenmiştir.

Kadı sicillerinde piyasanın düzenlenmesiyle ilgili bir diğer uygulama ise çeşitli meslek unsurları çalışanları ve bu kişilere kefil olanlara yönelik isim listeleridir. Dolayısıyla yalnızca ismi listelerde yer alanlar, söz konusu faaliyeti belirlenen çalışma bölgelerinde gerçekleştirebilmektedir. Kapan ve iskelelerde bulunan hamallar ve kefilleri (İstanbul 24, Hüküm: 16), İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki bürüncük ve ibrişim bükücülerin nizamı ve isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 92), İstanbul, Galata, Tophane, Eyüp, Kasımpaşa ve Üsküdar'daki pazarcıların nizamı ve Pazar çeyrekçilerinin isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 100), İstanbul'daki buğday döğücülerin nizamı ve isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 140), Yedikule dışındaki Kirişçilerin isimleri ve nizamı (İstanbul 24, Hüküm: 146), Langa Yenikapısı İskelesi'nde çalışan kayıkçıların isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 147), Samatya İskelesi'nin piyade kayıkçıların isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 148), Bahçekapı'da çalışan kayıkçıların isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 149), Balıkpazarı İskelesi'nde çalışan kayıkçıların isimleri (İstanbul 24, Hüküm:

⁴² Esnaf salhanelerinde kesin etin satışının, esnafa bağlı olarak çalışan dükkânlarda satışını yapan kişi. Bu kişiler, sundukları hizmet karşılığında ise et satışını için belirlenen kardan pay almaktadır (Gülsoy, 2015: 31).

150), Unkapanı İskeleyi'nde çalışan kayıkçıların isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 151), balık avlayan kayıkçıların isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 156), İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'te susam yağı ve bezir işleyenlerin isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 168), Ayazma kapısı dışındaki demirci ve kömürcülerin isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 182), İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'teki nalçacı esnafının isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 189), İstanbul ve Galata'daki sucukçuların nizamı ve isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 230), İstanbul'daki kurabiye, lokum ve revanicilerin nizamı ve isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 231), İstanbul, Eyüp ve Galata'daki mumhanelerin isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 238), İstanbul'daki kadayıfçıların nizamı ve isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 239), çörekçi fırınlarında simit yapan esnafın isimleri (İstanbul 24, Hüküm: 257) ve Yedikule'deki kırışçilerin nizamı ile isimleri (İstanbul, Hüküm: 266) ilgili mahkeme kayıtlarında yer almaktadır. Sonuç olarak İstanbul'da faaliyet gösteren esnafların sıkı bir biçimde kontrol edildiği ve piyasada kayıt dışı bir faaliyete izin verilmediği söylenebilir.

Mahkeme kayıtlarında yer alan düzenleme uygulamaları üzerinde yapılan araştırmada, bazı faaliyetlere izin veren ya da bazı faaliyetleri yasaklayan sicil kayıtlarına da rastlanmıştır. Bunlardan birisi, Bâbüssaâde Ağası Mehmed'in Tavukpazarı'ndaki fırında beyaz ekmeğin pişirilmesine verilen fermanla ilgilidir. Buna göre söz konusu fermanla belirtilen fırında beyaz ekmeğin işlenmekte olup, bunu saraya vermektedir. Bununla birlikte narh kurallarına göre kara ekmeğin ve beyaz ekmeğin işlemek için sadece beyaz undan 25 dirhem un kullanılarak gündüz kara ekmeğin yapımına aktarım olabileceğini belirten fermanla bu dirhem dışında kara ekmeğin yapımına un aktarılmayacağı belirtilmiş ve bu aktarımın bir belgeyle veya bir işaretle gösterilmesini zorunlu kılmıştır (İstanbul 3, Hüküm: 747). Bir diğer mahkeme kararında ise çörekçi esnafının cami avlusunda narhtan noksana et satılabileceklerine dair sicil kaydı yer almaktadır. Buna göre çörekçi topluluğundan olup koyunları korumakla görevli olan Memed, Musa, Hasan, Hüseyin ve yine Memed isimli kişilerin getirdikleri koyunları Sultan Mehmet Camii'nin Büyük Karaman kapısında 400 dirhemlik tartılarda tartarak devletçe belirlenen narh oranlarından birer akçe düşük fiyatla elde koyun kalmayacak şekilde satışının yapıldığı ve bununda bir belgeyle özellikle hattatların kullandıkları kâğıda sürülen nişastalı bir yumurtalı resmi belgeyle -ki yazı çıkmayacak üzerinde düzeltme yapılmayan bir şekilde- şahitler önünde imzalanmış ve bu işleme hiçbir kasap müdahalede bulunmamıştır (Bab 46, Hüküm: 369). Söz konusu mahkeme kaydından anlaşılacağı üzere, bazı durumlarda narh fiyatının altında satışa bizzat mahkeme tarafından izin verildiği görülmektedir.

Bir diğer mahkeme kaydında ise pamuğun Balkapanı'nda tutulup izinsiz olarak dışarıya satılmaması konu edinilmektedir. İlgili kayıta maaş karşılığı ipek eğirip bu ipeği narh fiyatlarından sattıklarından kendilerinin darlığa düştükleri ve bu eğirdikleri ipeği taşraya götürerek taşrada bu malı 15 guruştan ve elde bulundurdıkları yedeklerini de üretim maliyetlerini kapsayacak biçimde üzerine ekleyerek kendi istedikleri fiyata sattıkları tespit edilip bu ürünün taşraya gönderilmediğinde balkan pazarında narh fiyatlarından satılmasının uygun olacağı ifade edildiği görülmektedir. Akhisar, Kırkağaç, Savur, Gelibolu ve Siroz kazalarından gelen pamuğun burada gümrük resmi ödenerek narh fiyatlarına uygun olarak satış işleminin gerçekleştirilmesi ve asla çok gerekmedikçe bu ürünün taşraya aktarılmaması belirtilmektedir (İstanbul 24, Hüküm: 21). Kahve tacirlerinin kahveyi depolayıp pahalıya satmaları ile ilgili sicil kaydında, kahve tüccarlarının getirdikleri kahveyi sanki kahve zor bulunuyor ya da çok zor şartlarda ellerine geçiyormuş gibi aktararak bu kahveleri piyasa değerinin oldukça üzerinde sattıkları tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda söylediklerinin doğru olmadığı belirlenerek hesap kontrolleri yapılmış ve hesap defterlerinde her 400 gramlık kahvenin tüccarlar tarafından attarlara 108'er paraya satıldığı ve attarların da bunu dövülmüş olarak 110'ar paraya sattıkları belirlenmiştir. Yapılan işlemler sonucu Mustafa Ağa mübaşir tayin edilerek tespit edilen rakamlar piyasa fiyatı olarak kararlaştırılmış ve bu kararın altında ya da üzerinde satışına asla izin verilmeyeceği ifade edilmiştir (İstanbul 24, Hüküm: 37). Galata gümrüğündeki bal mumu karaborsacılarına engel olunmasına yönelik mahkeme kaydında, özellikle devlet için kullanılmak üzere balmumcu esnafının kethüdası ve esnaf ihtiyarlarından oluşan görevliler eşliğinde galata gümrüğünden gelen balmumlarının devlet ihtiyaçları için kullanılacak bölümünün ayrıldıktan sonra yine esnaf örgütü görevlilerince dağıtımının yapılması kararlaştırılmıştır ancak yapılan araştırmalarda balmumcuların bu paylaşım sırasında satışını yaptıkları balmumundan vurgun yaparak haksız kazanç elde ettikleri belirlenmiştir. Bunun üzerine bir yağ naibi tayin edilmiş ve balmumu gümrükten ülkeye girişinden sonra devlete ait olan kurallar gereği tespit edilerek kalan bölüm ise kethüda ve

Altuğ Murat Köktaş

ihtiyarlar marifetiyle yeniden kurallara uygun dağıtılacaktır. Böyle bir işlem sonucunda haksız kazanç elde edenlerin bu işlemi sonlanacak ve bu işleme katılarak haksız kazanç elde eden olursa da topluma isimlerinin açıklanacağı kayıt altına alınmıştır (İstanbul 24, Hüküm: 185).

Narh listelerinde ilan edilen fiyatların üzerinde satış yapılması sonucu verilen cezaya ilişkin olarak tespit edilen mahkeme kaydı 25 Şubat 1738 tarihine aittir. Mahkeme kaydına göre, narhtan fazlaya satış yapan mumcu dükkânlarının başkasına verilmesi kararlaştırılmıştır. Söz konusu kayıt aşağıdaki gibidir:

“Mumcu esnafının kethüdarları ve yiğitbaşı ve ismi tescilli diğer mumcular mahkemede bahsedilen esnaftan Çağanos Vasil ve diğeri Çingene Aleksî isimli zımmiler; dağıtımımızdan aldıkları don yağî hisselerini kanaatsizliklerinden bir yol ile gizlice tüketip ve mum yaptıkları halde kendilerine tayin olunan bakkal dükkânlarına götürmeyip o mumları dahi tespit edilmiş olan fiyattan fazlaya satıp bu yolla başka birçok hileler ile sanatımızı ihtilale uğratıp cari olan düzenimize zarar getirmeleriyle ikisinin idarelerinde olan işyerleri ellerinden alınıp başkaca güvenilir kimselere verilip Vasil ve Aleksî bundan sonra sanatımıza karışmamak üzere ve taşra mumcuları dahi dağıtım gününden başkaca, iskelelerde yağ getiren sefinelerden gizlice yağ kaçırmayıp ancak dağıtımında hisselerinden aşırıya gitmemek üzere fermân-ı âlî rica ettikleri yüce huzurlarına ilam olundu” (İstanbul 24, Hüküm: 288).

Kadı sicillerinde yer alan mahkeme kayıtlarından görüldüğü üzere, Osmanlı İmparatorluğu, padişahı başlatarak diğer tüm yönetici kademelerinde narh sistemi uygulamalarına büyük önem vermiş ve belirlenen sistemin dışına çıkılmasına izin vermemiştir. Sonuç itibarıyla narh sistemi, ekonomik hayata devlet eliyle yapılan müdahalelerin önde gelen argümanları arasında değerlendirilebilir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu, altı yüz yılı aşkın bir sürede hüküm sürdüğü coğrafi alanda, uyguladığı kendisine has ekonomi politikalarıyla, Avrupa’da ortaya çıkan gelişmelerden uzak kalmış ve bu sürece ayak uyduramayarak iktisadi bakımdan gerileyerek en nihayetinde yıkılmıştır. Gelir ve gider dengesinin bozulmasıyla birlikte güçlü bir ordunun en önemli gereksinimi olan güçlü hazine, söz konusu bozulmayla birlikte ortadan kalkmış ve bu durum kamu kesiminin tamamını etkilemiştir. Özellikle 17. yüzyılda kötü gidişe çareler aranmış ve çeşitli düşünürler tarafından raporlar hazırlanarak, yöneticilere sunulmuştur. Fetihlerin son bulması, gaza malının ortadan kalkmasına ve hatta daha önce vergi ödemek zorunda olan ülkelerin, bu yükümlülüklerinden kurtulmasına yol açmıştır. Sonuç olarak bu döngü, devlet hazinesinin giderek daha da kötüleşmesine neden olmuştur.

Mevcut gerileme ve kötü gidişat karşısında Osmanlı yöneticilerinin başvurduğu temel politika araçları ise para değerini düşüren tağşişler, halk üzerine getirilen yeni vergiler ve piyasa fiyatlarını kontrol eden narh uygulamalarıdır. Çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan narh sistemi, narh defterleri üzerinde yapılan araştırmalardan farklı olarak, sistemin işleyişiyle ilgili sorumlu tutulan kadıların verdiği kararlar üzerinden incelenmiştir. Söz konusu kadı sicilleri İstanbul’da 1500-1700 yılları arasında farklı mahkemelere ait kararlardan derlenmiş ve günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Çalışmanın ulaştığı sonuçlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğu’nda mevcut narh uygulamalarının genel olarak darlık, kıtlık, tağşiş ve bunalım gibi olağanüstü durumlarda yoğun olarak görülmesidir. Nitekim 1640 yılında yapılan tağşiş sonrası fiyatların yeni para değerine intibakını sağlayan mahkeme kararı, çalışmanın elde ettiği bilgiler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda yaşanan olağanüstü durumlar, narh sistemi aracılığıyla devlet müdahalesine konu olmakta ve temel olarak provizyon ilkesine uygun bir biçimde mal ve hizmetlere erişimi kolaylaştırmaktadır. Benzer bir biçimde Lâle Devri olarak nitelendirilen dönemde, lâle fiyatlarında meydana gelen artış, fiyatların narh uygulamasına tabi olmasıyla sonuçlanmıştır. Yöneticilerin narh sistemine verdiği önemin tespiti,

çalışmanın elde ettiği sonuçların ikincisidir. Temel gıda maddeleri gibi toplumun en önemli ihtiyaçlarının fiyat dalgalanmalarına uğramadan, düşük bir kâr oranıyla satışına yönelik kararların yanı sıra, görevlerini yerine getirmemeleri sonucu oluşan kıtlık ya da mallara erişimde yaşanan sorunlar nedeniyle kadınların ya da sadrazamların azledildiği hatta idam edildiği belirlenmiştir. Narh uygulamalarının yöneticilerin en temel görevleri arasında yer aldığına yönelik kayıtlar, bu düşüncüyü desteklemektedir. Diğer yandan mal ve hizmet fiyatlarının belirlenme sürecinde ilgili tüm kesimlerin dinlenmesi ve tarafların zarar etmemesi amacıyla maliyet listelerinin çıkarılması da çalışma sonucunda tespit edilmiştir. Buna göre narh fiyatlarının belirlenme sürecinde, satıcıların aşırı kâr elde etmemeleri için, kanunnamelerde yer alan kâr oranlarının dikkate alındığı ve buna sıkı bir biçimde riayet edildiği belirlenmiştir.

Kadı sicillerinde dikkat çeken bir diğer konu ise çeşitli meslek erbaplarının ve kefillerinin listeler halinde sicillere yazılmasıdır. Örneğin hamallar, kayıkçılar, balıkçılar, kırışçılar, buğday döğücüleri, pazarcılar, pazarcı çeyrekçileri, bürüncek ve ibrişim bükücüleri, nalçacılar, sucukçular, demirciler, kömürçüler, lokum ve revaniciler, kuş kafesçileri, kadayıfçılar, simitçiler, mumhaneler ve bunların nizamına ilişkin listeler çalışma kapsamında tespit edilen kayıtlar arasında yer almaktadır. Piyasada faaliyet gösterebilecek kişilerin, mahkeme kayıtlarında yer almasıyla birlikte, piyasaya girişler kontrol altında tutulmakta ve işleyiş sıkı bir biçimde denetlenmektedir. Bu kapsamda narh uygulamalarına aykırı fiillerin sicillere kaydedildiği ve aykırı davranışların cezalandırıldığı görülmektedir. Sicillerde narha uygun davranılması, yalnızca belirlenen fiyatlar üzerinden satış yapılması olarak değil aynı zamanda işin kalitesinin ya da miktarının da ticarete uygun olarak gerçekleşmesi biçiminde açıklanmaktadır. Bu kapsamda eksik satış yapanlar ile kalitesiz üretim yapanlara sicillerde yoğun olarak rastlandığı ifade edilebilir.

Çalışma sonucunda tespit edilen bir diğer bulgu, mahkemelerin bazı faaliyetlerin yapılmasına izin verirken, bazılarında izin vermemesidir. Örneğin beyaz ve kara ekmek yapımından kullanılan unun, ne kadarının aktarılacağı mahkeme kararıyla sabitlenirken, çeyrekçi esnafının narhın altında satış yapabileceğine izin verildiği belirlenmiştir. Diğer yandan sicil kayıtlarından, esnafın yolsuzluk yapmamasına dair tembihler, esnafın narha uygun satış yapacağına yönelik taahhütler, karaborsacılığa ve istifçiliğe izin vermeyen kararlar ile bazı malların satışına verilen ruhsatlar çalışmada belirlenen diğer önemli narh kayıtları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla narh sisteminin, Osmanlı İmparatorluğu'nda piyasayı düzenleyen ve devlet kontrolünü sağlayan önemli bir araç olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa. (1972). *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Sabah.
- Âşık Paşazade. (2003). *Âşık Paşazade Osmanoğullarının Tarihi*. (K. Yavuz, & M. Y. Saraç, Çev.) İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnâmeler Islahat Hareketleri*. İstanbul: Dergâh.
- Atsız, H. (1971). *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Aydın, M. (2008). *İstanbul Kadı Sicilleri*. (C. Yılmaz, Dü.) İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- Barkan, Ö. (1970, Ekim). XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri. *Belleten*, XXXIV(136), 557-607.
- Barkan, Ö. L. (1942). XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar. *Türk Tarih Vesikaları*, 1(5), 326-340.
- Berkes, N. (1969). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* (İkinci b., Cilt Birinci). İstanbul: Gerçek.
- Berkes, N. (1975). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* (İkinci b., Cilt İkinci). İstanbul: Gerçek.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Blaug, M. (1985). *Economic Theory in Retrospect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Busbecq, O. (2004). *Türkiye'yi Böyle Gördüm*. (M. Topaloğlu, Çev.) Ankara: Elips.
- Danışman, Z. (1965). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Zuhuri Danışman.
- Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi*. (M. Kılıçbay, Dü., B. Çığman, E. Topçugil, K. Emiroğlu, & S. Kaya, Çev.) Ankara: İmge.
- Debbağoğlu, A. (1979). *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1979). *Zübde-i Vekayiât*. (A. Özcan, Dü.) İstanbul: Kervan.
- Denis, H. (1973). *Ekonomik Doktrinler Tarihi I*. (A. Tokatlı, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Düzdağ, M. (2009). *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*. İstanbul: Gonca.
- Edirneli Oruç Beğ. (1972). *Oruç Beğ Tarihi*. (H. Atsız, Dü.) Tercüman.
- Ekelund, R., & Hébert, R. (2014). *A History of Economic Theory and Method*. Illinois: Waveland Press.
- Eren, A. (2011). Sir William Petty: Merkantilist Bir Düşünür Mü? *Ekonomik Yaklaşım*, 22(79), 45-70.
- Galbraith, J. (2010). *İktisat Tarihi*. Ankara: Dost.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken.
- Gray, A. (1956). *The Development of Economic Doctrine An Introductory Survey*. London: Longmans, Green and Co.
- Gülsoy, U. (2015). *İstanbul Ticaret Borsası 1924-2014*. İstanbul: İstanbul Ticaret Borsası.
- Hamitoğulları, B. (1982). *Çağdaş İktisadi Sistemler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Hunt, E. (2002). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Ankara: Dost.
- İnalcık, H. (1955). XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dâir Kaynaklar. *Tarih Vesikaları Dergisi*, 1(16), 128-134.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. (R. Sezer, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (130-1600)*. (R. Sezer, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- İnalçık, H. (2013). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İSAM. (2008). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919 - 927 / 1513 - 1521)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (H. 953 - 955 / M. 1546 - 1549)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956 - 963 / M. 1549 - 1556)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1562 - 1563)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936 / M. 1524 - 1530)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 990 -991 / M. 1582 - 1583)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999 -1000 / M. 1590 - 1591)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940 - 942 / M. 1534 - 1536)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2011). *İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2011). *İstanbul Kadı Sicilleri, Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2011). *İstanbul Kadı Sicilleri, Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085-1090 / M. 1674-1679)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İSAM. (2011). *İstanbul Kadı Sicilleri, Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M. 1612- 1643)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- John, H. (1929). *A Discourse of the Common Weal of This Realm of England*. (E. Lamond, Ed.) London: Cambridge University Press.
- Kallek, C. (2006). Narh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 387-389). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Keynes, J. M. (2010). *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*. (U. S. Akalın, Çev.) İstanbul: Kalkedon.
- Kütükoğlu, M. (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun.
- Kütükoğlu, M. (1991). *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Kütükoğlu, M. (2006). Narh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 390-391). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Landreth, H., & Colander, D. C. (2002). *History of Economic Thought*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Mantran, R. (1995). *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*. (M. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge.

- Marx, K. (1979). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (Dördüncü b.). (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Morawitz, C. (1978). *Türkiye Maliyesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Mun, T. (1895). *England's Treasure by Forraign Trade*. New York: Macmillan.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (1965). *Naîmâ Târîhi*. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (1994). *Osmanlı Devleti'nde Kadı*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pamuk, Ş. (1990). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek.
- Pamuk, Ş. (2000). *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2013). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pay, S. (2001). Bursa Kadı Defterleri ve Önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 87-95.
- Peçevi İbrahim Efendi. (1999). *Peçevi Tarihi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pirenne, H. (2009). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Robbins, L. (1998). *A History of Economic Thought The LSE Lectures*. (S. Medema, & W. Samuels, Eds.) Princeton: Princeton University Press.
- Roll, E. (1942). *A History of Economic Thought*. London: Faber and Faber.
- Sahillioğlu, H. (1994). Dirhem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 9, s. 368-371). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Savaş, V. (2000). *İktisatın Tarihi*. Ankara: Siyasal.
- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Der.
- Sayâr, N. (1978). *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasî, Askerî, İdari ve Malî Olayları*. İstanbul: İ.İ.T.İ.A Nihad Sayâr Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları.
- Screpanti, E., & Zamagni, S. (1993). *An Outline of the History of Economic Thought*. Oxford: Clarendon Press.
- Smith, A. (2010). *Milletlerin Zenginliği*. (H. Derin, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Staley, C. (1989). *A History of Economic Thought, From Aristotle to Arrow*. Oxford: Blackwell.
- Tabakoğlu, A. (1987). Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi. *İ.Ü.İ.F.M.*, 43, 111-150.
- Tabakoğlu, A. (2014a). Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi. *II. Uluslararası Osmanlı İstanbullu Sempozyumu* (s. 99-168). İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- Tabakoğlu, A. (2014b). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ülgener, S. (1981a). *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Der.
- Ülgener, S. (1981b). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der.
- Wiesner-Hanks, M. (2014). *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*. (H. Çalışkan, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.